

Sociale verschuivingen ten plattelande.

Wat is "platteland"?

Zoals zovele begrippen, waarmee wij dagelijks plegen te werken, is het begrip "platteland" vaag en weinig duidelijk van inhoud. Verschillende uiteenlopende elementen zijn in dit ene begrip verbonden en al naar gelang men de nadruk legt op het ene, dan wel op het andere, zal de omschrijving van hetgeen men onder "platteland" wil verstaan, anders zijn. Raadpleegt men de verschillende auteurs, die zich met het platteland hebben bezig gehouden en hebben getracht tot een afbakening van hun onderwerp te komen, dan blijkt dan ook, dat zij vrijwel allen tot verschillende definities komen. Zoals uit het voorgaande wel volgt, zou het een vrij nutteloze bezigheid zijn een groter of kleiner aantal van deze verschillende definities hier op te sommen en te proberen tot de grootste gemene deler te komen. Het is niet mogelijk om alle voorstellingen, welke bij het uitspreken van het woord "platteland" kunnen oprijzen, in één omschrijving te vangen en het zal daarom van het te bespreken vraagstuk afhangen, hoe men het platteland het best afgrenst van datgene, waarvan men het wil onderscheiden. Wanneer ik hier een definitie geef van platteland is dit dus allerminst in de overtuiging, dat dit de enige en de juiste definitie zou zijn, doch dan gebeurt dit slechts om duidelijk vast te stellen, waarover we in het volgende willen spreken.

Ik zou het platteland dan willen omschrijven als dat deel van het land, waar de beroepsbevolking in overwegende mate bestaat uit personen, die werkzaam zijn in de agrarische productie of rechtstreeks betrokken zijn bij de voorziening in de dagelijkse, geestelijke en materiële behoeften van de agrarische bevolking. In deze definitie wordt dus de nadruk gelegd op het sociaal-economisch element. Het zou echter evenzeer mogelijk zijn een omschrijving van het begrip "platteland" te geven, waarbij de nadruk zou vallen op het landschappelijke, het stedenbouwkundige of het bestuurlijke element. Bepalend is voor ons in dit geval het overheersen van de landbouw - in de ruime zin des woords - als primaire bestaansbasis voor de bevolking. Op het huidige Nederlandse platteland zullen in de regel naast de landbouw andere bedrijfstakken, met name de industrie, van grotere of kleinere betekenis als primaire bestaansgrondslag zijn. Krijgen deze andere bedrijfstakken echter een overheersende betekenis, dan kan, in de hier bedoelde zin, niet meer van "platteland" worden gesproken.

De sociaal-economische structuur van het platteland.

In het op deze wijze omschreven platteland vallen dus in hoofdzaak drie bevolkingsgroepen te onderscheiden, n.l. de boeren en eventueel de tuinders, de landarbeiders en de verzorgende bevolking, anders gezegd de dorpsmiddenstand. Deze dorps-middenstand, evenals trouwens de middenstand in het algemeen, zou men nog weer kunnen onderscheiden in de z.g. oude middenstand, de

2-

handeldrijvende en neringstoehoudende de z.g. nieuwe middenstand, bestaande uit ambtenaren, employe's en beoefenende van vrije beroepen. Al vinden de leden van de oude, zowel als van de nieuwe middenstand, hun taak in de verzorging van de agrarische bevolking, hun positie ten opzichte van de agrarische bevolking is niet in alle opzichten dezelfde. Een opvallend verschil is b.v., dat in het algemeen de leden van de nieuwe middenstand beweeglijker zijn en o.a. daardoor minder nauw met de agrarische bevolking zijn verbonden, dan de leden van de oude middenstand. Globaal gesproken kan men zeggen, dat in de echte plattelandsgebieden, waar dus naast de landbouw andere bedrijfstakken als primaire bestaansbasis slechts een geringe rol spelen, de plattelandsbevolking voor $\frac{2}{3}$ bestaat uit boeren en landarbeiders en voor $\frac{1}{3}$ uit dorpsmiddenstanders van verschillende soort. Niet overal is de verhouding dezelfde. Op vruchtbare gronden, waar het agrarisch inkomen per in de landbouw werkzame hoger is, dan op de minder vruchtbare gronden, kan de agrarische bevolking een bredere verzorgende bevolking dragen dan elders. Gaat men uit van de zojuist genoemde globale schatting, dan bestond de Nederlandse bevolking bij de volkstelling van 1947 voor ongeveer 30 % uit plattelanders.

Kenmerkend voor het platteland is in het algemeen de geringe dichtheid van de bevolking. Ook in dit opzicht bestaan echter verschillen van betekenis. In een gebied als het Westland, met een zeer intensieve tuinbouw, is de dichtheid van de bevolking vele malen hoger dan b.v. in de Wieringermeer.

Karakteristiek voor het platteland uit sociaal-economisch oogpunt is het overheersen van het relatief kleine bedrijf. Enkele uitzonderingen daargelaten, kent het Nederlandse platteland het agrarische grootbedrijf feitelijk niet. Het aantal bedrijfshoofden in de landbouw is nog iets groter dan het aantal betaalde arbeidskrachten, zodat gemiddeld nog niet één betaalde arbeidskracht per bedrijf voorkomt. Deze betaalde arbeidskrachten zijn dan nog weer voor een belangrijk gedeelte geconcentreerd in het Noorden en in het Westen van het land, met name in de akkerbouwgebieden in Groningen en in het Zuidwestelijk zeekei- gebied, zodat in grote gedeelten van het land het bedrijfstype, waarin de gehuurde arbeidskracht geen of slechts een bijkomstige rol speelt, overheerst. Men overdrijft dan ook nauwelijks, wanneer men zegt, dat het voor Nederland karakteristieke landbouwbedrijf het gezinsbedrijf is, het bedrijf dus, waar de te verrichten arbeid in hoofdzaak rust op de schouders van de boer of tuinder en zijn medewerkende vrouw en kinderen. Tachtigduizend van de 150.000 in de bedrijven van de man medewerkende echtgenoten in Nederland zijn boerenvrouwen en 70.000 van de 250.000 medewerkende kinderen, zijn zoons en dochters van boeren¹⁾.

De overwegende betekenis van het gezinsbedrijf als heersend bedrijfstype op het platteland, wordt nog versterkt doordat de niet-agrarische bedrijven voor een zeer groot gedeelte ambachtsbedrijven en winkels zijn, die in hoofdzaak eveneens als gezinsbedrijf worden gedreven.

Zoals gezegd, is er verschil tussen het Oosten en het Zuiden en het Wes-

ten en het Noorden van het land. In het Westen en het Noorden speelt in de landbouw het loonbedrijf een aanzienlijk grotere rol dan op de zandgronden en vormt in de sociale structuur van de plattelandsgemeenschap de groep van de landarbeiders dan ook een belangrijk element. Dit neemt echter niet weg, dat ook daar het relatief kleine bedrijf de heersende bedrijfsvorm is gebleven en dat dus wat dit betreft het platteland als geheel de structuur heeft behouden, die tot in de 18de eeuw voor onze gehele samenleving nog kenmerkend was. Omstreeks 1800 was ook in onze steden het ambachts-gezinsbedrijf en het gezinsbedrijf in de handel nog de normale bedrijfsvorm. Sindsdien heeft zich daar en in de nieuwe industriegebieden in dit opzicht een diepgaande wijziging voorgedaan, waaraan het platteland feitelijk geen deel heeft gehad. Indien men spreekt van wijzigingen in de maatschappelijke verhoudingen ten plattelande, dient men zich er wel van bewust te zijn, dat, wat dit betreft, het platteland een voor de moderne tijd zo zeer karakteristieke ontwikkeling niet heeft meegemaakt en dat in dit opzicht de afstand tot de stad niet is verkleind, maar voortdurend is vergroot. Hoewel ook de concentratie in de niet-agrarische bedrijven minder snel is voortgeschreden dan men wel eens heeft verondersteld, is toch ook in Nederland het middelgrote en grote bedrijf een steeds dominerender positie in gaan nemen. Wat de landbouw betreft zien wij tot voor kort eerder het omgekeerde. Voor al sedert ± 1900 heeft zich een voortdurende splitsing van bedrijven voorgedaan, waardoor de gemiddelde grootte van de bedrijven is verkleind. Zoals vanzelf spreekt is hierdoor het aantal gezinsbedrijven toegenomen en het aantal loonbedrijven gedaald. Eerst in de laatste tientallen jaren valt tot op zekere hoogte een kentering te constateren. Weliswaar neemt het aantal, naar Nederlandse verhoudingen, grote bedrijven relatief nog steeds af, maar het aantal zeer kleine bedrijven, d.w.z. bedrijven beneden 5 ha neemt niet meer toe en vertoont zelfs een neiging tot dalen.

Grondige wijzigingen op het platteland in de jongste geschiedenis.

Is dus, wat de bedrijfsgrootte betreft, het platteland niet de weg opgegaan, die voor het niet-agrarische bedrijf in de jongste geschiedenis zo zeer kenmerkend is, dit betekent allerm minst, dat zich op het platteland niet zeer ingrijpende wijzigingen zouden hebben voorgedaan. In tegendeel, sedert het eind van de 18de eeuw is het platteland welhaast onherkenbaar veranderd. De geschiedenis van het plattelandsleven in Nederland is jammer genoeg nog steeds zeer onvoldoende bestudeerd en vooral de periode tussen het eind van de Middeleeuwen en het midden van de 18de eeuw, is voor ons nog steeds een grotendeels gesloten boek. Het staat echter wel vast, dat de wijzigingen, die zich in het sociale leven ten plattelande sedert het begin van de vorige eeuw hebben voorgedaan, veel belangrijker zijn dan al het andere, wat zich daar sedert de Middeleeuwen heeft afgespeeld.

De veranderingen zijn zo grondig en betreffen zo zeer alle aspecten van het maatschappelijk leven, dat het een bijna hopeloze taak is in kort bestek

van het geheel een overzicht te geven. Aan de andere kant zijn de veranderingen op verschillend gebied onderling zozeer verweven en in hun oorzaken en gevolgen zozeer van elkaar afhankelijk, dat men de sociale werkelijkheid tekort zou doen, wanneer men deze in mootjes zou hakken en slechts een enkel verschijnsel zou belichten. Zo zou het, sprekende over de sociale verschuivingen onmogelijk zijn, uitsluitend, of vrijwel uitsluitend, aandacht te besteden aan dit onderwerp in engere zin, dus aan de verschuivingen in de positie, welke de verschillende groepen van de plattelandsbevolking ten opzichte van elkaar innemen, zoals b.v. de relatieve daling en daarna de stijging, die de groep van de landarbeiders heeft ondergaan. Het zou vrij zinloos zijn om over dit verschijnsel te spreken, indien men geen melding maakte van de grote technische en economische veranderingen, die in de landbouw zijn opgetreden. Deze aan de andere kant zijn weer onbegrijpelijk, wanneer men zich niet bewust is van de belangrijke veranderingen in het geestelijk leven van de plattelandsbevolking. Op haar beurt kan men deze niet los denken van de veranderingen in de verhouding tussen stad en platteland en zo kan men voortgaan. Bij wijze van compromis zullen we daarom in het volgende trachten een - zij het dan summier - algemeen overzicht te geven van de veranderingen, die zich in onze plattelandssamenleving hebben voorgedaan, om daarna in het bijzonder aandacht te besteden aan de verschuivingen, die zich in de verhoudingen tussen de verschillende sociale groepen hebben voorgedaan en die culmineeren in het landarbeidersvraagstuk en het kleine-boeren vraagstuk.

Wijzigingen in de aantalsverhoudingen tussen stads- en plattelandsbevolking.

Eén der belangrijkste veranderingen, die in het leven van onze plattelandsbevolking is opgetreden, doch die men - mede als gevolg van haar geleidelijk karakter - dikwijls voorbij ziet, is de geheel andere aantalsverhouding, waarin ze ten opzichte van de stedelijke bevolking is komen te staan. Jammer genoeg zijn ons geen statistische gegevens bekend over het aantal werkzamen in de verschillende beroepen in ons land in het begin van de 19de eeuw. Zouden ze wel bekend zijn, dan zou vermoedelijk blijken, dat toen meer dan de helft van de bevolking in de agrarische beroepen werkzaam was. Volgens de beroepstelling van 1849, de eerste waarover wij beschikken²⁾, was toen 43.4 % van de bevolking in de landbouw werkzaam. Zeker was toen, als gevolg van de mindere welvaart van de agrarische bevolking, de middenstand, in de ruime zin des woords, relatief nog geringer van omvang dan zij thans is, maar men mag wel aannemen, dat toen $\pm 60 \%$ van onze bevolking uit plattelanders bestond. Hierbij dient men nog in aanmerking te nemen, dat ook toen reeds een groot deel van de niet-agrarische bevolking was geconcentreerd in de Westelijke provincies van ons land, zodat buiten Zuid- en Noord-Holland het agrarisch element in nog sterkere mate domineerde, dan in het land als geheel. Men overdrijft niet, wanneer men zegt, dat ongeveer een eeuw geleden in Nederland het platteland nog het normale en de stad het bijzondere, het abnormale, was. Hoewel, mede als gevolg van de heersende positie, die sinds eeuwen Holland in ons land had ingenomen, de stedelijke invloed

in het land als geheel zeker aanzienlijk groter was dan met aantalsverhoudingen tussen stads- en plattelandsbevolking overeen kwam, ligt het ^{te}voor de hand, dat het platteland toen in veel sterkere mate zijn stempel drukte op het volksleven als geheel dan thans het geval is.

Volgens de beroepstelling 1947 was ongeveer 20 % van de bevolking in de landbouw werkzaam en - zoals reeds is opgemerkt - betekent dit, dat toen ongeveer 30 % van de totale bevolking tot de plattelanders kon worden gerekend. De volkstelling van 1947 geeft feitelijk geen juist beeld van de bestaande verhoudingen. In 1947 was door allerlei omstandigheden, die met de oorlog en de na-oorlogse verhoudingen verband hielden, de industrie nog slechts gedeeltelijk weer op gang gekomen. Zoals duidelijk uit de bedrijfstelling van 1950 blijkt, en trouwens ook uit andere gegevens bekend is, heeft sindsdien de industrie grote zuigkracht op de agrarische bevolking uitgeoefend, zodat procentsgewijze thans de plattelandsbevolking zeker niet onaanzienlijk is teruggelopen. Van het overheersende element in ons volksgeheel, is het platteland in deze eeuw dus geworden tot een relatief klein onderdeel, dat zich in zekere zin in een uitzonderingspositie bevindt.

Voor deze ontwikkeling kunnen verschillende oorzaken worden aangewezen, maar in de allereerste plaats is zij te zien als een symptoom van ⁽¹⁾stijgende welvaart, in het bijzonder als een gevolg van de stijgende productie per man in de landbouw. Bij een lage voortbrenging per hoofd in deze bedrijfstak, kunnen per werkzame slechts het noodzakelijke voedsel en de noodzakelijke agrarische grondstoffen voor een gering aantal personen worden voortgebracht. Wil dus in de primaire levensbehoeften van een volk worden voorzien, dan zal dus in dat geval een relatief hoog percentage in de landbouw werkzaam dienen te zijn. Naarmate de agrarische productie per in de landbouw werkzame toeneemt, kunnen steeds meer leden van de bevolking door één agrarisch beroepspersoon worden voorzien van de noodzakelijke primaire levensbehoeften en kan een steeds groter percentage van de bevolking zijn aandacht besteden aan de voortbrenging van andere goederen, met name de industriële producten. Dit verschijnsel van het dalend percentage in de landbouw werkzamen bij een stijgende welvaart, doet zich in de gehele westerse wereld in de 19de en in de 20ste eeuw voor. Daarnaast valt in sommige landen, met name in Engeland en b.v. ook in België, te constateren, dat de bevolking voor de voorziening met agrarische producten in toenemende mate afhankelijk wordt van het buitenland. Ook daar echter, waar de eigen landbouw nog geheel of vrijwel geheel in de bestaande behoeften voorziet, is de landbouwende bevolking tot een relatief gering percentage van de totale beroepsbevolking teruggelopen. Wat Nederland betreft kan worden opgemerkt, dat wij weliswaar een groot deel van de agrarische producten, die wij voor onze eigen voorziening behoeven, invoeren, doch hier staat tegenover, dat wij grote hoeveelheden agrarische producten van andere aard uitvoeren. Het eindresultaat is, dat Nederland, naar hun waarde in geld gemeten,

nog iets meer agrarische producten uitvoert dan invoert, zodat in feite onze agrarische productie voldoende is voor eigen behoefte. Economisch gezien kan men de daling van het percentage in de landbouw werkzaam in Nederland dan ook zeker niet als ongezond beschouwen en men heeft deze feitelijk, als men de stijgende welvaart als gewenst beschouwt, als een vanzelfsprekend verschijnsel te aanvaarden. Het lijdt echter geen twijfel, dat deze ontwikkeling uitermate belangrijke consequenties heeft voor de ontwikkeling van de sociale verhoudingen ten plattelande. Zo even werd reeds opgemerkt, dat een eeuw geleden de plattelandssamenleving nog kon worden gezien als de normale, de stedelijke als de abnormale. Men kan nog wel iets verder gaan en stellen dat voor de samenleving als geheel het plattelandleven toen nog in sterke mate normatief, d.w.z. normbepalend, was. Datgene, wat uit de plattelandssfeer voortkwam, aan het plattelandleven was aangepast, was toen nog grotendeels richtinggevend voor het doen en laten van de bevolking als geheel en in ieder geval was het dit voor het doen en laten van de plattelandbevolking zelf. Vandaag aan de dag echter is de plattelandbevolking, door de geheel gewijzigde aantalsverhoudingen, in een positie geraakt van een minderheid, die zich aan alle kanten ziet omgeven door een stedelijke bevolking en door stedelijke levensuitingen, die in steeds sterkere mate hun stempel drukken op alle onderdelen van het volksleven, op een zodanige wijze, dat het platteland zich hieraan niet meer kan onttrekken en meer en meer in de stedelijke sfeer wordt getrokken en hierdoor wordt meegezogen.

Men kan van mening verschillen over de vraag in hoeverre deze ontwikkeling als wenselijk of als onwenselijk moet worden beschouwd, dat ze er is en voor het plattelandleven van de grootste betekenis is, valt niet te ontkennen. Een terrein, waar de invloed ^{hiervan} zich o.a. openbaart, is dat van de ontwikkeling van de arbeidsverhoudingen. Nog aan het eind van de vorige eeuw werden loonpeil en de arbeidsverhoudingen in het algemeen, ten plattelande volkomen beheerst door de verhoudingen in het agrarisch bedrijf. Lonen in de ambachtsbedrijven en zelfs het salaris van de domine en van de onderwijzer, werden afgemeten naar de beloning van boer en landarbeider. Waar zich in de landelijke omgeving enige industrie ontwikkelde, waren ook de lonen in deze industrie afgestemd op de verhoudingen in de agrarische sfeer³⁾. Ik behoef nauwelijks te zeggen, dat op het ogenblik de verhoudingen volledig zijn omgekeerd. De arbeidsverhoudingen, zoals deze in de stad zijn gegroeid, zijn in steeds toenemende mate bepalend geworden voor het platteland en niet alleen de lonen in de ambachts- en andere niet-agrarische bedrijven op het platteland, doch ook de lonen in de landbouw zelf, zijn thans geheel afhankelijk geworden van de verhoudingen in het stedelijke bedrijfsleven.

Zeer bewust heeft men na de oorlog het landarbeidersloon gekoppeld aan het loon in de niet-agrarische bedrijfstakken, met name in de bouwvakken, terwijl indirect het landarbeidersloon via de prijsbepaling van agrarische producten weer in sterke mate bepalend is geworden voor de beloning, welke de

boer op het gezinsbedrijf voor de door hem gepresteerde arbeid ontvangt. Niet echter alleen verloor het agrarisch bedrijf zijn maatgevende positie in de loonbepaling op het platteland, doch bovendien werd het loonniveau op het platteland als geheel in steeds sterkere mate op het stedelijk loonniveau afgestemd. De belangrijke verschillen, die nog voor de laatste wereldoorlog tussen landelijk en stedelijk loonniveau bestonden, zijn reeds thans tot een fractie van de vroegere verschillen teruggebracht en men mag aannemen, dat ze binnen afzienbare tijd geheel zullen verdwijnen. Ongetwijfeld spelen in deze ontwikkeling tal van andere factoren een rol, maar bij een aantalsverhouding tussen stads- en plattelandsbevolking, zoals die 100 jaar geleden bestond, zou het ondenkbaar zijn geweest, dat de stedelijke arbeidsverhoudingen in die mate normatief zouden zijn geworden voor het platteland, als thans het geval is. Aan het ene voorbeeld, dat hier ter illustratie werd gegeven, zouden tal van andere, waaruit de betekenis van de aantalsverschuivingen tussen stads- en plattelandsbevolking voor de verhoudingen ten plattelande blijkt, zijn toe te voegen. Zoals ik reeds opmerkte, ligt het niet in mijn bedoeling hier een waardering uit te spreken met betrekking tot de toenemende stedelijke invloed, welke van deze aantalsverschuivingen het gevolg is. Ongetwijfeld zullen velen geneigd zijn ten aanzien van het hier besproken geval de gevolgen als gunstig te beschouwen. Het zou echter niet moeilijk zijn verschillende voorbeelden te vinden, die in het algemeen tot een minder gunstige beoordeling aanleiding zouden geven.

De verbreking van het isolement van de plattelandsbevolking.

Het vèrgaand doordringen van de stedelijke invloed op het platteland, waarvan in het voorgaande sprake was, zou onmogelijk zijn geweest zonder de doorbreking van het isolement, waarin het grootste gedeelte van onze plattelandsbevolking een eeuw geleden nog verkeerde. De uitdrukking "doorbreking van het isolement van het platteland" wordt bij allerlei gelegenheden graag gebruikt, maar men vraagt zich soms af, of stedelingen en ook plattelanders, die deze term in de mond nemen zich nog wel steeds realiseren hoe revolutionnair de veranderingen zijn geweest, die in dit opzicht zijn opgetreden. De cultuur-historicus Huizinga herinnert er in één van zijn laatste werken aan hoe hij Drenthe en Westerwolde in zijn jeugd nog heeft gekend als gebieden waar men in hele districten geen verharde weg vond⁴⁾. Leest men de bloemlezing uit het werk van de "Drie Podagrissen", die in 1947 werd uitgegeven en waarin een deel van het reisverhaal, dat deze drie toeristen van hun belevenissen in het Drentse boerenland, nu ruim honderd jaar geleden, neerschreven, dan krijgt men soms de indruk, alsof zij vertellen van een wonderlijke en onbekende wereld, waarin men slechts met moeite kan doordringen. Typerend is een verhaal over de bode van Assen op Coevorden, die vanwege het Provinciaal Bestuur twee keer per week een tocht midden door Drenthe maakt. Zij schrijven van hem: "Hij is een liefelijke verschijning in de afgelegen oorden van Drente's oosterkwartier, - gewenst, als een oase in de woestijn, - met hetzelfde ongeduld tegemoet gezien, als de bruiloft door den brui-

degen, als de morgenschemering door den slapeloze kranke.

Gehuldige dagen, de Dinsdag en Vrijdag van iedere week, waarop zich uit de hoofdstad de marsdrager op weg begeeft! Van Fréjus naar Parijs werd de tocht van Elbe's doorluchtige gevangene niet met groter belangstelling en inspanning gadeslagen dan Naber's reis uit het schitterende Assen naar de bijna vergeten achterhoek, in gedachten gevolgd door oud en jong, door aanzienlijken en geringen⁵⁾.

Het is nog geen honderd jaar geleden, dat in een Gelders dorpje bij de komst van een nieuwe schoolmeester, een deel van de bevolking zich voor deze vreemdeling verborg. Zelden verliet de boer, vooraf ^{die} de zandgronden het dorp. Een bezoek aan de jaarmarkt in een naburig provinciestedje was een evenement, dat lang daarvoor en lang daarna de gedachten bezig hield.

Ongetwijfeld was de plattelandsbevolking in het Westen en in het Noorden van het land minder sterk geïsoleerd dan die van de zandgronden. Het boerenbedrijf was daar lang niet in die mate zelfverzorgend als in het Oosten en in het Zuiden, zodat de boeren daar veel regelmatig met de buitenwereld in aanraking kwamen om de producten van hun bedrijf te verkopen en om hun inkopen te doen. Bovendien maakte daar het dichte net van waterwegen het verkeer, door middel van de onvolprezen vaderlandse trekschuit, aanzienlijk gemakkelijker dan in het Oosten, zodat ook daardoor de relaties met de buitenwereld veelvuldiger konden zijn. Dit neemt echter niet weg, dat ook daar de boerenbevolking veelal uiterst geïsoleerd leefde. Wie b.v. wel eens in de winter in de uitgestrekte vlakte van een Groningse Wadden- of Dollardpolder heeft gestaan en zich daarbij heeft voorgesteld, dat nog niet zo lang geleden een in de winter vrijwel onbegaanbare kleiweg voor de daar wonende boeren de enige verbinding met de buitenwereld betekende, raakt wel diep onder de indruk van de eenzaamheid, waarin ook daar de plattelandsbevolking leefde. Het is uiterst leerzaam eens een kaartje te bekijken van het net van verharde wegen, nu ongeveer 50 jaar geleden. Men zal dan zien, dat toen nog grote delen van ons platteland van een redelijke verbinding met de buitenwereld waren verstoken.

Een eerste verbetering in de verkeers-situatie werd teweeg gebracht door de ontwikkeling van het spoorwegnet in de tweede helft van de 19de eeuw. Men moet zich echter van het effect hiervan voor het eigenlijke platteland geen overdreven voorstelling maken. Het net was aanvankelijk nog zeer wijdmazig. De meeste locale lijnen, die voor het platteland in de eerste plaats van betekenis waren, werden eerst betrekkelijk laat, voor een niet onbelangrijk gedeelte zelfs eerst in de 20ste eeuw, aangelegd. Het aantal plattelanders, dat, nu een halve eeuw geleden, door middel van de spoorlijn gemakkelijk in regelmatig contact met de buitenwereld kon treden, was nog betrekkelijk gering.

Essentiële wijzigingen treden voor een groot gedeelte van het platteland eerst op sedert het eind van de 19de eeuw en het begin van de 20ste eeuw. Naast het steeds snellere tempo van het verharde van wat wij thans de secundaire en tertiaire wegen noemen, speelt hierbij de aanleg van het thans reeds weer vrijwel geheel verdwenen systeem van tramlijnen een rol. Van nog ingrijpender bete-

kenis was vermoedelijk de opkomst van de fiets, waardoor de plattelandsbevolking plotseling in de gelegenheid werd gesteld om tegen geringe kosten zijn verplaatsings-snelheid te verdrievoudigen. En dan volgt, in vergelijking met de ontwikkeling van het verkeer in de daaraan voorafgaande periode, in werkelijk duizelingwekkende vaart de groei van het moderne gemotoriseerde wegverkeer. Particuliere auto en autobus en vooral ook niet te vergeten de gemotoriseerde lijn- en bodediensten, hebben het persoonlijke en zakelijke contact van de plattelandsbevolking met de stad in enkele tientallen jaren op ongekennde wijze geïntensiveerd.

Naast moderne verkeerswegen en de moderne verkeersmiddelen in engere zin dragen telefoon, telegraaf, radio en in de naaste toekomst de televisie er toe bij om het contact van de plattelandswereld met de stad, met de buitenwereld in het algemeen, te versterken. Van nauwelijks te overschatten betekenis is ook, dat de band, die de plattelandster door middel van krant, boek en tijdschrift aan de buitenwereld bindt, is versterkt op een wijze, die een eeuw geleden volkomen onvoorstelbaar moest worden geacht. Slechts een uiterst dun stroompje van drukwerk stroomde toen naar het platteland. Een enkele malen per week verschijnend krantje, dat dan vaak nog alleen door de meer ontwikkelden werd gelezen, was voor grote delen van ons vaderland de enige, regelmatig verschijnende, lectuur. Vergelijken we daarmee de stortvloed van drukwerk, die nu ook het platteland krijgt te verwerken, dan kan men ook wat dit betreft de ontwikkeling niet anders dan verbijsterend snel noemen. Dat al deze veranderingen, naar aard en omvang, in haar contacten met de buitenwereld, die de plattelandsbevolking in slechts weinige generaties moest verwerken, het plattelandsleven diepgaand moeten hebben beroerd, spreekt zonder meer vanzelf. Het is ook niet gewaagd de verwachting uit te spreken, dat - gezien de nog slechts betrekkelijk korte tijd, waarin dit alles zich heeft kunnen doen gelden -, de invloed hiervan nog geenszins is uitgewerkt en alleen reeds door het verder doorwerken van de veranderingen die reeds hebben plaats gevonden, nog belangrijke wijzigingen in het denken, voelen en handelen van onze plattelandsbevolking zijn te verwachten. In vele boerengezinnen wordt thans nog de scepter gezwaaid door grootvaders, voor wie auto's, radio's en vakbladen ongehoorde nieuwlichterijen zijn, waarmee zij eerst op middelbare leeftijd kennis maakten. Dat hun kleinzoons, wanneer zij een keer de teugels zullen overnemen, geheel anders zullen denken en doen dan zij, ligt wel voor de hand.

Economische en technische veranderingen in het agrarisch bedrijf.

Zoals reeds werd opgemerkt, zijn de wijzigingen, die zich vanaf het eind van de Middeleeuwen tot diep in de 18de eeuw in het plattelandsleven voordeden, van relatief geringe betekenis. Dit geldt ook ten aanzien van de technische en economische aspecten van het boerenbedrijf. Natuurlijk is in deze eeuwen niet alles onveranderd gebleven, maar de wijzigingen, die zich voordeden traden slechts zeer geleidelijk op en waren weinig opvallend. Tegen het eind van de 18de eeuw echter vallen de eerste symptomen van een versnelde ontwikkeling te constateren.

althans in sommige delen van ons land. Nieuwe ideeën op landbouwkundig gebied, die in Engeland tot ontplooiing waren gekomen, begonnen in die tijd - zij het aanvankelijk langzaam - in ons land door te dringen⁶⁾. Niet zelden kan men de mening horen verkondigen, dat de Nederlandse landbouw gedurende het grootste gedeelte van de 19de eeuw nog in een rustige dommel verkeerde en eerst door de schok van de landbouw-crisis aan het eind van die eeuw zou zijn ontwaakt. Deze voorstelling is zeker wat de landbouw in het Noorden en Westen des lands betreft niet juist. Gedurende de gehele 19de eeuw valt daar, in het bijzonder wat de akkerbouw betreft, een, zij het misschien niet spectaculaire, maar toch voortdurende verbetering van de landbouw te constateren. Nieuwe systemen van vruchtwisseling, nieuwe en verbeterde landbouwwerktuigen, betere grondbewerking, betere waterafvoer en zelfs reeds drainage droegen er toe bij, om de akkerbouw op de kleigronden op een aanzienlijk hoger peil te brengen. Het bedrijf werd geïntensificeerd, de opbrengsten stegen en de werkgelegenheid nam aanzienlijk toe. De boeren in die gebieden waren er zelf van overtuigd, dat de landbouw vooruit ging en zelfs snel vooruit ging. Reeds in 1843 schrijft een Groninger boer: "De landbouwer toch, is de landbouwer van de vorige eeuw niet meer. Voor lichamelijke kracht en geschiktheid tot handenarbeid, is thans huishoudelijke oekonomie en beredeneerd overleg in de plaats getreden. Voor bekrompen spaarzaamheid ter vermindering van ieder geldelijk voorschot, tot verbetering en verfraaiing des akkers en alles wat tot den landbouw behoort, voor de wering van arbeidsvolk en daaruit voortspuitend arbeidsloon, heeft thans de plaats ingenomen eene oordeellandige kansrekening voor de toekomst, of er met inlag van een' gulden ook weder een daalder aan kapitaal en rente te winnen valt"⁷⁾. Duidelijk komt dit bewustzijn van een snelle vooruitgang tot uiting in de antwoorden, die door de verschillende afdelingen van het Genootschap ter Bevordering der Nijverheid, gevestigd te Onderdendam, de voorgangster der Groninger Maatschappij van Landbouw, werden gegeven op een vraagpunt, dat door dit Genootschap in 1857 werd gesteld en waarin een overzicht werd gevraagd van de veranderingen, die in de afgelopen 100 jaren in het boerenleven hadden plaats gevonden. Algemeen blijkt men er van overtuigd te zijn, dat er grondige veranderingen in het boeren-bedrijf waren opgetreden. "Voorzeker", zo schrijft de afdeling Appingedam, "de tijden van voorheen hebben altijd lofredenaars gehad, maar toch geloof ik, dat de lofredenaar nog moet geboren worden, die de landbouwtoestand van voor honderd jaar met recht zou kunnen prijzen en verheffen ten koste van het tegenwoordige"⁸⁾. Deze technische verbetering van de landbouw op de kleigronden is tot op de huidige dag regelmatig voortgegaan. Wel draagt de ontwikkeling vóór en na ± 1875 een verschillend karakter, in zoverre, dat vóór 1875 de verbeteringen, die werden ingevoerd, in tegenstelling tot die daarna in het algemeen er toe leidden, dat de hoeveelheid werk op de boerenbedrijven toenam. Hoewel het moeilijk valt hierover betrouwbare cijfers te verkrijgen, is het wel zeker, dat de werkgelegenheid in de akkerbouw op de kleigronden in de eeuw vóór 1875 zeer aanzienlijk is gestegen⁹⁾. Na 1875 droegen de verbeteringen grotendeels het karakter van een

steeds verdergaande mechanisatie, welke tot een vermindering van de arbeidsbehoefte leidde. Weliswaar stond daar tegenover, dat ook de intensivering van de productie, die op zichzelf de vraag naar arbeidskrachten deed toenemen, voortduurde, maar het eindresultaat was, dat in de klei-akkerbouwgebieden, in het algemeen, sedert 1875 de werkgelegenheid nauwelijks meer enige uitbreiding heeft ondergaan en - vooral wanneer wij rekening houden met de vermindering van de vrouwenarbeid - zelfs in vele gebieden is afgenomen.

Voor de veeteeltgebieden betekende de ontwikkeling van de fabriekmatige verwerking van melk, die sedert het eind van de 19de eeuw in zwang kwam, een grondige wijziging in de bedrijfsvoering en een belangrijke verschuiving van het werk van het boerenbedrijf naar de fabriek, waardoor vooral de vraag naar inwonend personeel aanzienlijk verminderde. Zoals bekend is slechts in een klein gedeelte van het weidegebied, namelijk in het zelfkazersgebied op de grens van Zuid-Holland en Utrecht, het verwerken van de melk op het bedrijf in stand gehouden.

Kan men in de klei-akkerbouwgebieden in zekere zin spreken van een geleidelijke technisch-economische verandering in het boerenbedrijf sedert het eind van de 18de eeuw tot op de dag van heden, veel schokkender en veel abrupter waren de veranderingen, die zich voordeden op de zandgronden. Had op de klei- en de veengronden het boerenbedrijf reeds eeuwenlang het karakter van een uitsluitend of vrijwel uitsluitend zelfverzorgend bedrijf verloren en was de boer daar reeds vroeg indirect ingeschakeld in de nationale markt en zelfs in de wereldmarkt, op de zandgronden bleef tot ver in de 19de eeuw de zelfverzorging het bedrijf in sterke mate beheersen. Natuurlijk was deze zelfverzorging niet volledig. Bekend is b.v. dat men overschotten aan eieren en boter bij de winkeliers placht in te ruilen tegen koloniale producten en andere waren, die men in kleine hoeveelheden naast de producten van het eigen bedrijf gebruikte. Dat in de loop van de 19de eeuw wel enige wijziging optrad, in de zin, dat de productie voor de markt van grotere betekenis werd, blijkt o.a. uit de toenemende omvang van de aanvoer van rundvee, varkens, etc. op de jaarmarkten in het zandgebied. Toch was omstreeks 1875 op het gemiddelde boerenbedrijf op de zandgronden het bedrag aan geld dat daar omging uitermate gering en lag het zwaartepunt nog steeds in zeer sterke mate op de verzorging in de behoeften van eigen gezin. Verdere ontplooiing van het bedrijf op de zandgronden werd vooral geremd door een gebrek aan mest. Voor het verkrijgen van schapenmest was men aangewezen op een zeer extensieve beweiding van de grote heidevlakten, die daardoor onmisbaar waren. De omvang van de rundveestapel werd beperkt door de geringe oppervlakten lage, vochtige gronden, die zich onder de bestaande omstandigheden voor de aanleg van grasland leenden. Bovendien was door de geringe grootte van de bedrijven en, als gevolg daarvan, het geringe aantal stuks vee, de hoeveelheid melk, die werd verkregen, feitelijk onvoldoende om een behoorlijk op peil staande vervaardiging van boter mogelijk te maken, zodat de boter van de zandgronden in het algemeen slecht van kwaliteit was en daardoor uiteindelijk de rendabiliteit van de

veehouderij gering. Hierdoor werd ook weer de ontwikkeling van de veehouderij en daarmee de mestproductie geremd. In deze toestand kwam een fundamentele verandering door het in zwang komen van het gebruik van kunstmest, de opkomst van de fabriekmatige verwerking van melk en de groeiende mogelijkheden voor de afzet van veredelde landbouwproducten in de ons omringende landen, als gevolg van de daar toenemende bevolking en de zich ontwikkelende industrialisatie. Door het gebruik van kunstmest onderging de opbrengst van de akkerbouwgewassen in korte tijd een zeer sterke verhoging, terwijl het tegelijkertijd mogelijk werd om de heidegronden, die vroeger slechts een zeer geringe bijdrage tot de totale productie leverden, te ontginnen, omdat men enerzijds de schapenmest kon missen en anderzijds over een meststof beschikte, om deze ontgonnen heidevelden een behoorlijke opbrengst te doen leveren. De opkomst van de fabriekmatige zuivelverwerking had ten gevolg, dat de melk van de kleine zandboer werd verwerkt tot een product van goede kwaliteit, dat in voldoende hoeveelheden kon worden aangeboden om op de internationale markt een plaats te vinden. Als gevolg daarvan kreeg de zandboer, ook de kleinste, dezelfde prijs voor de melk als de boer met een grote veestapel. Werd dus door deze gang van zaken het boerenbedrijf op de zandgronden tot een leverancier van boter voor de wereldmarkt, de toegenomen productie van het bouwland, zo nodig aangevuld door goedkoop te importeren graan, leverde de basis voor een uitbreiding van de varkensteelt en naderhand ook van de kippenhouderij, waardoor deze gebieden eveneens grote leveranciers werden van varkensvlees en eieren. In betrekkelijk korte tijd veranderde op deze wijze het kleine boerenbedrijf op de zandgronden volkomen van karakter. Van een besloten, zelfverzorgend bedrijf, werd het tot een bedrijf, volledig ingeschakeld in de geldeconomie en de wereldhandel. Meer en meer wendde men zich af van de productie voor eigen behoeften en specialiseerde men zich op de voortbrenging van veredelde landbouwproducten, waarvoor een steeds bredere markt zich opende. De zandboer, voor wie eeuwenlang de handel een min of meer uitzonderlijke aangelegenheid was, werd plotseling op grote schaal koper van kunstmest, voedermiddelen etc. en verkoper van hoogwaardige landbouwproducten. Hij heeft deze taak maar gedeeltelijk persoonlijk op zich genomen, doch deze steeds meer overgedragen aan coöperaties, die zodoende uitgroeiden tot machtige lichamen met een omzet van miljoenen en zo langzamerhand geheel buiten het gezichtsveld van de gewone boer zijn gekomen. Wij zijn gemakkelijk geneigd om hetgeen wij zelf hebben meegemaakt en zich voor onze ogen afspeelt als gewoon en min of meer vanzelfsprekend te beschouwen. Wij zijn aan de veranderingen in de landbouw op de zandgronden ook al weer zo gewend geraakt, dat wij ons nauwelijks meer realiseren, dat zich hier in een uiterst korte tijd een enorme verandering heeft voorgedaan. De betekenis van dit alles voor het leven van de agrarische bevolking op de zandgronden kan men nauwelijks hoog genoeg aanslaan. Ook hier valt weer op te merken, dat het tijdsbestek, waarbinnen dit alles heeft plaats gevonden, zo kort is, dat de samenleving in dit deel van ons land nog niet de gelegenheid heeft gehad om zich volkomen hierbij aan te passen. Ook van de wijzigingen in het eco-

nomisch-technisch aspect van het boerenbedrijf geldt, dat, indien zich hierin geen veranderingen meer zouden voordoen - ongetwijfeld echter zijn nog wel grote veranderingen te verwachten - het nog jaren zou duren voor de samenleving in al haar onderdelen weer in evenwicht zou zijn met deze veranderde verhoudingen.

Wijzigingen in het sociaal-culturele leven ten plattelande.

Ook ten aanzien van het sociaal-culturele leven ten plattelande geldt, dat de wijzigingen, die zich vanaf de Middeleeuwen tot diep in de 18de eeuw hebben voorgedaan, in vergelijking met de veranderingen, die daarna zijn opgetreden, van relatief geringe betekenis zijn. Natuurlijk is in de tussengelegen periode het geheel van opvattingen en denkbeelden, van idealen, wensen en verlangens, van voorstellingen en overtuigingen, dat in de plattelandssamenleving heerste en dat het doen en laten van de plattelandsbevolking bepaalde, geen onbewogen watervlakte geweest. Men denke b.v. slechts aan de Hervorming en de invloed, die deze heeft gehad op een groot deel van onze plattelandsbevolking. In bepaalde essentiële trekken echter bleef het sociaal-culturele leven in deze periode grotendeels gelijk. Nog in de 18de eeuw en ten dele ook in de 19de eeuw, dacht onze plattelandsbevolking wezenlijk traditionalistisch, d.w.z. men vond zijn maatstaf ter beoordeling van eigen doen en laten en dat van anderen in de eerste plaats in de gang van zaken in het verleden. Als men iets wilde gaan doen en dit tegenover anderen wilde verdedigen, dan was de beste verdediging de mededeling, dat hetgeen men voor had, hetzelfde was als steeds was gedaan, dat het was, zoals men dat van oudsher gewoon was. Een aanprijzing van iets als "nieuw, modern, vooruitstrevend", dat voor velen nu de hoogste loftuiting is, zou voor de 18de eeuwse plattelander nog volkomen onbegrijpelijk zijn geweest. De gedachte van het veranderen, verbeteren, vooruitbrengen van de samenleving als politiek en maatschappelijk ideaal kende men niet. Wanneer men op het platteland tegen iets in beweging of in opstand kwam, dan geschiedde dit in de regel onder het motief, dat men een vroegere toestand wilde herstellen en de onrechtvaardigheden, die waren ingeslopen, wilde verwijderen. Van een systematisch, op het bereiken van een aantal samenhangende doelstellingen gericht politiek leven, was geen sprake, evenmin trouwens als in de stad.

Aan het eind van de 18de eeuw komt hierin verandering. Aanvankelijk bij enkelen, geleidelijk echter bij meer van de boeren in het Westen en in het Noorden van het land, beginnen dan de denkbeelden van rationalisme en verlichting door te dringen. De lectuur, waarin deze denkbeelden werden verspreid, werd onder de meer ontwikkelde boeren in toenemende mate verspreid ¹⁰⁾. Geleidelijk zien wij, in sommige delen van het land eerder en sterker, in andere delen later en in mindere mate, de breuk met de traditionalistische levensinstelling zich ontwikkelen. Men wenst niet meer de oude, vertrouwde paden te volgen, maar wil, geleid door de menselijke rede, nieuwe wegen zoeken, niet alleen wat de landbouwtechniek betreft, doch ook in het religieuze leven, het economische le-

ven, het politieke leven en het maatschappelijk leven in het algemeen. Vrijzinnige geloofsopvattingen, in de steden, zoals bekend, reeds eerder, zij het in andere vorm, tot ontwikkeling gekomen, krijgen in verschillende delen van het platteland in de loop van de 19de eeuw een steeds toenemende betekenis. Voor het eerst ontwikkelt zich op het platteland een bewust, systematisch politiek en maatschappelijk streven in de vorm van de liberale beweging. In sommige delen van het land, met name in Groningen, vindt men onder de boeren verschillende vooraanstaande figuren in het opkomende en zich uitbreidende liberalisme ¹¹⁾.

Het is niet noodzakelijk, hier uiteen te zetten, dat deze geestelijke stromingen tegenkrachten en tegenstromingen opriepen, die zich - ook ten plattelande - tegen deze vloedgolf van nieuwe denkbeelden teweer stelden. Hoezeer deze tegenstromingen zich ook kantten tegen de geestelijke achtergrond van de zich sedert de 18de eeuw ontwikkelende gedachtenwereld, aan de andere kant droegen ze er eveneens toe bij om de traditionalistische levensopvatting te doorbreken. Het zich teweer stellen tegen de geestesstromingen, die men in het liberalisme en naderhand in het Marxistische socialisme bestreed, betekende, dat men zich scherper bewust diende te worden van de wezenlijke inhoud van eigen beginselen en van de consequenties die deze meebrachten op godsdienstig, maatschappelijk en politiek gebied. Men diende de uit eigen overtuiging voortvloeiende opvattingen op verschillende levensgebieden, als een systematisch geheel terover die van een ander te plaatsen. Het bewust en met overtuiging uitdragen van eigen positieve beginselen tegenover andere beginselen, is in wezen onveronigbaar met een traditionalistische levenshouding. Bewust leven uit eigen beginselen en deze bewust stellen tegenover die van anderen, betekent immers, dat men niet onbewust eigen houding en eigen gedragingen kan afmeten aan hetgeen in het verleden geweest is, doch deze telkens weer bewust dient te toetsen aan deze eigen beginselen, d.w.z. dat men zich telkens weer dient af te vragen welk antwoord men, uitgaande van deze beginselen op de vraagstukken en de situatie van eigen tijd moet geven. Zo kan men dus stellen, dat de strijd van de verschillende geestesstromingen, die het sociaal-culturele leven van Nederland in de 19de eeuw heeft gekenmerkt en die tot in onze tijd het politieke en maatschappelijke leven in belangrijke mate beheerst, er toe heeft bijgedragen om bij alle betrokkenen van welke richting ook, de neiging te versterken de eigen tijd op zichzelf te beoordelen en te waarden en veranderingen niet te veroordelen, omdat ze veranderingen zijn, doch in tegendeel die veranderingen te bevorderen, waardoor men meent, beter dan voorheen, eigen beginselen te kunnen verwezenlijken. Het is bekend, dat deze doorbreking van de traditionalistische levensopvatting in de verschillende delen van het land in een verschillend tempo en in verschillende mate heeft plaats gevonden. In het algemeen gesproken is ze op de zandgronden later gekomen dan in het Westen en in het Noorden van het land, maar nergens ontbreekt ze. Dat de betekenis van deze principiële verandering in het sociaal-culturele leven ten plattelande voor de ontwikkeling van het plattelandslife groot is geweest, zal nauwelijks iemand betwifelen. Zonder deze zouden de grote sociale, economische en technische veran-

deringen onmogelijk zijn geweest. Het is nuttig hierbij de nadruk te leggen op de zelfstandige betekenis van deze wijziging in de levenshouding. Ongetwijfeld kan men met recht betogen, dat de veranderingen van economisch-technische aard op deze verandering van levenshouding van invloed zijn geweest. Aan de andere kant echter is elke verandering in het denken en voelen van de mensen een kracht op zich zelf, die o.a. weer mede bepalend is voor de economisch-technische ontwikkeling. Er is hier, zoals op alle terreinen van menselijk-sociaal leven, sprake van een wisselwerking, van een beïnvloeding over en weer en slechts een eenzijdige beschouwingswijze kan er toe leiden, dat men aan bepaalde veranderingen het karakter van oorzaak en aan andere slechts die van gevolg toekent.

Bij deze summiere opmerkingen over veranderingen van sociaal-culturele aard moge het hier blijven. Het is in dit verband natuurlijk onmogelijk om ook maar enigszins gedetailleerd de ontwikkeling van het platteland in dit opzicht te schetsen. Deze opmerkingen dienen dan ook slechts om in herinnering te brengen, dat de wijzigingen in het plattelandsleven als geheel gezien onbegrijpelijk blijven, wanneer men niet ook dit aspect in zijn beschouwingen betreft.

Demografische veranderingen.

Het is in het Nederland van na de oorlog nauwelijks nodig er de aandacht op te vestigen, dat de demografische verhoudingen binnen de bevolking van een bepaald land van grote betekenis zijn voor het sociale en economische leven. Ons grote geboorteoverschot en het daarmee verband houdende streven naar uitbreiding van de bestaansmogelijkheden in het binnenland en naar ^e ~~em~~ migratie van een deel van het overschot naar overzeese gebieden, zijn vraagstukken, die gedurende de laatste jaren voortdurend de aandacht hebben getrokken. Wanneer men zich bezig houdt met het vraagstuk van de sociale verschuivingen ten plattelande, dan kan men hierbij de bevolkingsproblemen zeker niet buiten beschouwing laten.

Zoals in zoveel andere opzichten is ook in demografisch opzicht de jongste geschiedenis van ons platteland een zeer bewogene en een zeer gevarieerde geweest. Tot in de 18de eeuw heerst ook wat dit betreft in het algemeen rust. Voor zover wij dit kunnen nagaan waren geboorte en sterfte ongeveer met elkaar in evenwicht, zodat er van een groeiende spanning tussen bevolking en bestaansbronnen, dat wil dus feitelijk zeggen tussen bevolking en beschikbare grond, nauwelijks sprake was. Er was een zeker evenwicht gegroeid en in het algemeen bleef dit gehandhaafd. Deze handhaving van het evenwicht voltrok zich min of meer automatisch. Evenals op het platteland in West-Europa in het algemeen, had zich in Nederland, wat betreft huwelijk en voortplanting onder de plattelandsbevolking, een stelsel ontwikkeld wat men zou kunnen aanduiden met : "geen plaats, geen vrouw". Slechts zij, die een boerderij konden verwerven, wat dus doorgaans

betekende een boerderij van hun vader konden erven, trouwden en kregen nageslacht. Zij, die deze kans niet kregen, dus in het algemeen de jongere broers en zusters, bleven ongetrouwd bij vader en moeder en naderhand bij de getrouwde broer inwonen en namen dus aan de voortplanting geen deel. Daar, waar de loonar-

heid in de landbouw een belangrijke rol speelde, gold vermoedelijk voor de landarbeidersgroep ongeveer hetzelfde. Waarschijnlijk waren in de 18de eeuw de betrekkelijk weinige uitwonende landarbeiders, die er toen waren, vrijwel allen vaste landarbeiders. Men trouwde alleen, als men wist, dat men een positie als vaste landarbeider kon krijgen. Kreeg men deze niet, dan trouwde men niet en bleef als ongetrouwde meid of knecht op de boerderij werken. Hoewel er dus, naar wij moeten aannemen, van een bewuste beperking van het kinder-aantal in het huwelijk geen sprake was, vond er dus indirect een aanpassing van het nageslacht aan de aanwezige bestaansmogelijkheden plaats. Op de zandgronden heeft zich dit stelsel grotendeels tot ver in de 19de eeuw gehandhaafd. Op de kleigronden werd het in principe doorbroken door het zich sedert het begin van de 19de eeuw steeds sterker ontwikkelende systeem van het gebruik van losse arbeidskrachten. De uitwonende losse arbeidskracht had niet de zekerheid, dat hij in de toekomst wel werk zou vinden, maar evenmin de zekerheid, dat hij dit niet zou vinden. Voor hem werkte dus het systeem "geen plaats, geen vrouw" niet. Hij kon hopen een plaats te vinden en in vertrouwen daarop een huwelijk aangaan. Het werd in de 19de eeuw dan ook steeds meer algemeen, dat de landarbeiders vrijwel zonder uitzondering en zelfs betrekkelijk jong, trouwen. Aanvankelijk gaf dit geen aanleiding tot moeilijkheden. Wel was gedurende het eerste driekwart van de 19de eeuw in het Westen en in het Noorden van het land het geboortecijfer hoog en zelfs buitengewoon hoog, veel hoger dan op de zandgronden, maar, o.a. als gevolg van de geografische omstandigheden ¹²⁾, waren ook de sterftcijfers er buitensporig hoog, eveneens veel hoger dan op de zandgronden. Toch was ondanks dit laatste ook het geboorteoverschot duidelijk hoger dan op de zandgronden, doch door de reeds vermelde modernisering van de landbouw op de alluviale gronden nam daar in de loop van de 19de eeuw de werkgelegenheid aanzienlijk toe, zodat het geboorteoverschot zonder al te veel moeite in het agrarisch bedrijf kon worden opgenomen. In het laatste kwart van de 19de eeuw trad echter een grote verandering in de bestaande situatie op. In de eerste plaats daalde sedert ongeveer 1870 in het Westen en het Noorden van het land het sterftcijfer op een ongekend snelle wijze. In enige tientallen jaren werd het tot de helft gereduceerd en kwam beneden dat op de zandgronden te liggen. Het geboorteoverschot nam als gevolg daarvan zeer snel toe. Ongeveer tegelijkertijd ontwikkelde zich aan het eind van de vorige eeuw de grote landbouwcrisis, waardoor de werkgelegenheid ten plattelande sterk terugliep. Weliswaar ebde de landbouwcrisis geleidelijk weer af, maar ondertussen was de steeds toenemende mechanisatie van de landbouw begonnen, zodat, zoals reeds werd opgemerkt, op de kleigronden, behalve daar waar zich de tuinbouw ontwikkelde, sedert 1875 de werkgelegenheid in de landbouw nauwelijks meer is toegenomen. Voor het plotseling zo grote geboorteoverschot was dus op het platteland geen emplot meer. Ten dele heeft men voor dit probleem een oplossing gezocht door migratie naar de zich ontwikkelende steden en door landverhuizing naar Amerika. Daarnaast echter heeft de situatie aan het eind van de vorige eeuw er zeker toe bijgedragen om bij de plattelandsbevolking van het Westen en het Noorden van het land de kunstmatige beperking van het kinderaantal in het huwe-

lijk ingang te doen vinden. Deze beperking van het kinderaantal is, met enige onderbreking na de beide wereldoorlogen, steeds verder voortgeschreden en thans zijn er reeds delen van het platteland, waar het geboortecijfer zo zeer is gedaald, dat men zich moet afvragen, of - rekening houdende met de nog steeds voortgaande afvloeiing - er in de toekomst wel voldoende arbeidskrachten aanwezig zullen zijn.

Zoals gezegd, handhaafde zich op de zandgronden het oude stelsel veel langer. Een belangrijke verandering trad echter ook hier aan het eind van de 19de eeuw op. Door de modernisering van de landbouw, met name door het in zwang komen van het gebruik van kunstmest, werd in korte tijd het aantal bestaansmogelijkheden op de zandgronden aanzienlijk uitgebreid. Grote oppervlakten woeste gronden konden worden ontgonnen en waren in staat, evenals oude gronden, door het gebruik van kunstmest aanzienlijk hogere opbrengsten te leveren dan vroeger konden worden verkregen. Het aantal landbouwbedrijven kon aanzienlijk worden uitgebreid en dit betekende, dat meer boerenzoons konden trouwen en anderen vroeger konden trouwen dan voorheen het geval was. Daar op de zandgronden beperking van het kinderaantal in het huwelijk in veel geringere mate was doorgedrongen, leidden deze meerdere en vroegere huwelijken tot een toenemend geboortecijfer. Zo zien we dus, volkomen in tegenstelling tot de ontwikkeling op de kleigronden, op de zandgronden omstreeks de eeuwwisseling het geboortecijfer zelfs stijgen. De mogelijkheid tot uitbreiding van het aantal bedrijven was echter tijdelijk en beperkt. Zo langzamerhand zijn de woeste gronden vrijwel alle in cultuur gebracht en stuit verdere splitsing van de bedrijven op moeilijkheden. Wanneer het ging zoals het vroeger ging, zou deze moeilijkheid zich automatisch oplossen, doordat in de nu aanwezige en in de komende generaties het aantal huwelijken weer zou afnemen, de huwelijksleeftijd weer zou stijgen en zodoende het geboortecijfer weer zou dalen. Het is echter moeilijk om opnieuw deze weg in te slaan. Niet alleen is het op zichzelf al moeilijk om de beperking van de huwelijksmogelijkheden, die de vorige boerengeneratie op de zandgronden tijdelijk van zich af heeft voelen vallen, weer te aanvaarden, doch dit wordt nog veel zwaarder, doordat de jonge boer ziet, dat in de samenleving om hem heen deze beperking niet meer in acht wordt genomen. Hier demonstreren zich weer de gevolgen van de gewijzigde aantalsverhoudingen tussen plattelands- en stadsbevolking, beter gezegd - in dit verband - die tussen de agrarische en niet-agrarische bevolking, waarover hiervoor werd gesproken. De industrie-arbeider staat tegenover huwelijk en voortplanting op dezelfde wijze als zojuist t.a.v. de losse arbeider werd opgemerkt. Voor hem is er geen duidelijke reden van economische aard om zich van het huwelijk te onthouden of om later te trouwen. Een relatief vroeg huwelijk is voor hem normaal en hij beschouwt dit als zijn menselijk recht. Overal, in onze geïndustrialiseerde maatschappij, ziet de boerenzoon dus, dat men het als juist en vanzelfsprekend beschouwt te trouwen en dat men hiermee niet wacht tot men 30 jaar of ouder is geworden. Het is een welhaast onmogelijke eis om van hem te verlangen, dat hij het oude stelsel als norm zal blijven aanvaarden en een leven zal leiden, waardoor hem de natuurlijke bestemming van de mens ontgaat, ter-

wijl iedereen rondom hem deze kan volgen. Dit is een van de tragische aspecten van hetgeen wij op het ogenblik gewend zijn aan te duiden als "het kleine-boeren probleem". 13)

Het landarbeidersprobleem.

Wanneer we eigenlijk voor het eerst in de geschiedenis van ons land kunnen spreken van de landarbeiders als maatschappelijke groep van betekenis op het platteland, weten we niet. Wel zijn er duidelijke aanwijzingen, dat reeds in de Middeleeuwen in het Noorden en in het Westen van Nederland landarbeiders aanwezig waren. Het ligt ook wel voor de hand, dat men deze daar moest vinden. Hoewel men zich van de grootte van de bedrijven in die gebieden zeker geen overdreven voorstelling moet maken en ze gemiddeld vermoedelijk zelfs aanzienlijk kleiner waren dan vandaag het geval is, waren er aan de andere kant zeker vele, die te groot waren om door het gezin van de boer alleen te worden bewerkt. Horigheid en lijfeigenschap waren in deze delen van ons land reeds betrekkelijk vroeg in de Middeleeuwen geheel of vrijwel geheel verdwenen, zodat men voor aanvullende arbeid was aangewezen op vreemden, die men in geld of natura voor de door hen verrichte arbeid moest betalen.

Wanneer men het begrip "landarbeider" in de ruime zin neemt, dient men echter in dit verband onmiddellijk onderscheid te maken naar twee categorieën, n.l. die van de inwonende arbeidskracht, dus de knecht of de meid, die in de huishouding van de boer is opgenomen, en de uitwonende arbeidskracht, de landarbeider in engere zin, die - hoezeer hij vroeger dikwijls ook materieel en geestelijk aan huishouding en gezin van de boer was gebonden - toch ten opzichte van dit boerengezin een zekere zelfstandigheid bezat en in de regel een eigen gezinsleven leidde. Wanneer we aan de betaalde landarbeid in de Middeleeuwen en lang daarna denken, moeten we ons daarbij wel in de eerste plaats de figuur van de inwonende arbeidskracht voor ogen stellen. Al is het vrijwel zeker, dat ook reeds in de Middeleeuwen de uitwonende landarbeider voorkwam ¹⁴⁾, voor zo ver wij dit kunnen nagaan, is hij ook in het Westen en in het Noorden van het land, zeker tot ver in de 18de eeuw, eerder uitzondering dan regel geweest. Het steeds sterker naar voren treden van de uitwonende landarbeider is een modern verschijnsel. Wie ons platteland uit eigen ervaring kent, weet, dat de vervanging van de inwonende meid en de inwonende knecht door de uitwonende landarbeider zich voor een groot gedeelte zelfs heeft afgespeeld in de laatste tientallen jaren. Zelfs in de klei-akkerbouw gebieden, waar reeds in de 19de eeuw het aantal uitwonende arbeidskrachten zeer sterk was toegenomen, was het in het begin van deze eeuw nog normaal, dat op de grote bedrijven 5 of meer inwonende meiden en knechten voorkwamen. Toen men in de dertiger jaren de boerderijen in de Wieringermeer bouwde, heeft men, in dit vrijwel zuivere akkerbouwgebied, nog rekening gehouden met een inwonende knecht. In de weidegebieden en op de gemengde bedrijven op de zandgronden, waar vreemde hulp noodzakelijk was, is dit geleidelijk verdwijnen van inwonend personeel van nog recentere datum. Pas na de tweede wereldoorlog is het ook hier voorgoed dui-

delijk geworden, dat het inwonend personeel een verdwijnend verschijnsel is.

In de 19de eeuw bestond op de grotere bedrijven in het Westen en in het Noorden van het land het inwonend personeel voor het grootste gedeelte uit zoons en dochters van uitwonende landarbeiders. Op de zandgronden waren het voor een groot gedeelte zoons en dochters van kleine boeren, waarvoor op het eigen bedrijf geen emplooi was. Het lijkt wel waarschijnlijk, dat in de 18de eeuw en daarvoor ook in het Westen en in het Noorden van het land boerenkinderen, voor wie thuis geen plaats was, veelvuldig op andere bedrijven als meid of knecht gingen werken.

Zoals reeds eerder werd opgemerkt, is het waarschijnlijk, dat tot omstreeks 1800 de weinige uitwonende landarbeiders vrijwel zonder uitzondering vaste landarbeiders waren, die in de regel jaar in jaar uit op hetzelfde bedrijf werkzaam waren. "De in het bedrijf noodige arbeid geschiedde in de vorige eeuw bijna uitsluitend door inwonende werkboden en vaste arbeiders tegen vaste dagloonen", zo schrijft de afdeling Beerta van het Genootschap ter Bevordering der Nijverheid in 1857 in antwoord op het reeds meergenoemde vraagpunt van dit Genootschap betreffende de ontwikkeling van de landbouw in de daaraan voorafgaande 100 jaren ¹⁵⁾. Dit antwoord spreekt te duidelijker, omdat het werd gegeven door een afdeling, liggende in het gebied, dat zich later, misschien meer dan één ander landbouwgebied in Nederland, zou kenmerken door het werken van landarbeiders in los dienstverband. Vraagt men hoe in het algemeen de verhoudingen tussen boer en arbeidskrachten waren, dan kan men die in één woord samenvattend aanduiden als "patriarchaal". Deze patriarchale verhouding kan men zich, als men zich er voor hoedt aan deze woorden idyllische voorstellingen te verbinden, van de kant van de boer gekenmerkt denken door "gezag en verantwoordelijkheid", aan de kant van de arbeider door "trouw en afhankelijkheid". Men moet zich niet voorstellen, althans niet wat de grote bedrijven op de kleigronden betreft, dat boer en arbeider zich als elkaars gelijken voelden. De boer was de baas en hij wist dat en de arbeider wist het ook. De arbeiders waren de ondergeschikten, waarvoor de boer zich echter zedelijk verantwoordelijk voelde, zowel in geestelijk als in materieel opzicht. Hij voelde zich verplicht te zorgen voor een naar de verhouding van die dagen redelijke materieële toestand van de inwonende, zowel als van de uitwonende arbeidskrachten en in het bijzonder wat het jonge inwonende personeel betrof, voelden boer en boerin zich verantwoordelijk voor een juiste levenswandel van deze jonge mensen. Voor de arbeiders vormde de boer hun steun en toeverlaat en het boerenbedrijf, waarop zij werkten, vormde het middelpunt van hun leven en hun gedachten. Het boerengezin vormde samen met al het personeel een klein gesloten gemeenschapje, dat zich naar binnen en naar buiten als zodanig demonstreerde. Voor de arbeiders was de boer hun boer en het bedrijf hun bedrijf. De hechtheid van deze gemeenschap werd versterkt door het samen leven en samen werken. De figuren van een zich slechts met de leiding van het bedrijf bezig houdende boer en van de boerin, die zich geheel uit het bedrijf op haar huishouding heeft teruggetrokken, die wij in de 19de en 20ste eeuw in het Noorden en in het Westen van het land steeds meer ontmoeten, bestonden in de 18de eeuw nog niet. Ook op de grootste bedrijven werkte de boer

met arbeider en knechts gelijk op en was het werk van de boerin in feite niet anders dan dat van meid en arbeidersvrouw. Boer, boerin, meiden en knechts leefden in hetzelfde vertrek en deelden dezelfde maaltijd, waaraan ook de uitwonende arbeider deelnam.

Van het bestaan van een klassen-maatschappij op het platteland kon men in die tijd eigenlijk nog niet spreken. Wanneer wij ons bij het gebruik van het woord "klasse" los maken van alle gevoelens, waarmee dit woord in de loop van een lange en bewogen politieke loopbaan is belast, kunnen wij met Van Heek ¹⁶⁾ vaststellen, dat een samenleving een klassen-structuur heeft, indien zij voornamelijk bestaat uit groepen, die bij een stelsel van overwegend individuele eigendom, sociaal ongelijkwaardig zijn, omdat zij op de arbeidsmarkt, waar zij tegen- gestelde belangen hebben, posities van verschillende sterkte innemen. Anders gezegd, een maatschappij heeft een klassen-structuur, wanneer de maatschappelijke positie van de arbeider uitsluitend of vrijwel uitsluitend afhankelijk is van het vrije spel van vraag en aanbod op de arbeidsmarkt. Het is duidelijk, dat volgens deze omschrijving in een maatschappij, waar de verhouding tussen ondernemer en arbeider wordt beheerst door het patriarchale stelsel, niet kan worden gesproken van een werkelijke klassen-structuur. Bij de klassen-maatschappij in zijn zuivere vorm past niet het gevoel van persoonlijke verantwoordelijkheid van de ondernemer, in ons geval dus de boer, voor het lot van de arbeider. In de klassen-maatschappij is de arbeidskracht tot een zakelijke productiefactor geworden, die de ondernemer tegen de laagst mogelijke prijs op de arbeidsmarkt tracht te verwerven. Misschien dat deze ondernemer als particulier persoon wordt bewogen door het lot van zijn medemens, de arbeider, in zijn kwaliteit als ondernemer kent hij de arbeider slechts als aanbieder van de productiefactor arbeid op de arbeidsmarkt. Zeker, ook bij het patriarchale stelsel was, zoals gezegd, sprake van een maatschappelijke ongelijkheid, maar het was een andere ongelijkheid dan die in de zuivere klassen-maatschappij. Er was in het patriarchale systeem geen sprake van een zakelijke verhouding tussen werkgever en werknemer, die door beider positie op de arbeidsmarkt werd beheerst, maar van een persoonlijke verhouding tussen boer en arbeider, die werd beheerst door traditionele opvattingen over wederzijdse rechten en plichten, die door beiden als een juiste en vanzelfsprekende norm werden aanvaard. Veeleer kan men bij het heersen van het patriarchale stelsel spreken van een standen-maatschappij in de sociologische zin, d.w.z. een maatschappij, waarin zich een verticale opeenstapeling van sociaal ongelijkwaardige groepen voordoet, die zich onderling onderscheiden door verschillende mate van sociaal prestige, een verschillende levensstijl ¹⁷⁾ en een ongelijke verdeling van rechten en plichten en die, in tegenstelling tot de situatie in de klassen-maatschappij, door de verschillende sociale lagen, welke vallen te onderscheiden, dus ook door de lagere, in het algemeen wordt aanvaard.

Zou men het proces, dat zich in de 19de eeuw voordoet t.a.v. de positie van de landarbeider in enkele woorden willen karakteriseren, dan zouden we dit kunnen

aanduiden als een gelsidelijke verandering van de positie van de landarbeiders-
groep van die van een stand in die van een klasse, met alle gevolgen van dien.
 Niet overal is deze verandering in dezelfde tijd en in dezelfde mate opgetreden.
 Op de zandgronden heeft het patriarchale systeem zich zeker tot het eind der 19de
 eeuw gehandhaafd en zelfs nu zijn daar de laatste resten nog niet verdwenen. Ook
 in het Westen en in het Noorden van het land verliep het proces geenszins overal
 op dezelfde wijze en in de dramatische vorm, die het b.v. in Noord-Oost Groningen
 heeft aangenomen.

Vraagt men zich af, waarin deze verandering haar oorsprong vond, dan is
 het antwoord hierop niet eenvoudig te geven. Vrijwel alle verschijnselen, die
 hiervoor werden besproken als elementen van de maatschappelijke veranderingen ten
 plattelande, hebben hierop in meer of mindere mate hun invloed uitgeoefend.

In de eerste plaats valt hier te wijzen op de gevolgen van de economische
en technische veranderingen in de landbouw, zoals die hiervoor werden aangeduid.
 De modernisering en intensivering van de landbouw, die, zoals gezegd, in het bij-
 zonder in de akkerbouwgebieden in het Noorden en in het Westen van het land zich
 in de 19de eeuw voordeed, werkte reeds om verschillende redenen een verandering
 in de verhouding tussen boer en arbeider in de hand. In de eerste plaats leidde
 de sterke uitbreiding van het aantal arbeidskrachten op zichzelf al tot andere
verhoudingen. Een intieme persoonlijke verhouding, zoals die in de 18de eeuw be-
 stond, wordt vanzelfsprekend moeilijker te handhaven wanneer het aantal personen,
 dat op een bedrijf werkzaam is, zich aanzienlijk uitbreidt. Bovendien werd hier-
 door in het bijzonder het aantal uitwonende arbeidskrachten, die uit de aard der
 zaak in een minder nauwe betrekking tot de boer stonden, dan de inwonende arbeids-
 krachten, vergroot. De ontwikkeling van de landbouw in de akkerbouwgebieden in de
 19de eeuw werkte verder een minder gunstige verdeling van de werkgelegenheid over
 zomer en winter in de hand. De uitbreiding van de werkgelegenheid had vooral be-
 trekking op de grondbewerking en de verzorging van de gewassen, in het algemeen op
de buiten-werkzaamheden. De winter-werkzaamheden binnenshuis namen weinig toe en
 hadden zelfs de neiging om af te nemen, doordat in verschillende delen van ons
 land reeds vroeg in de 19de eeuw het tijdrovende vlegeldorsen door andere methoden
 van dorsen werd vervangen. Het ligt voor de hand, dat hierdoor de neiging om vaste
arbeidskrachten te vervangen door losse arbeidskrachten in de hand werd gewerkt.
 Dat het gevoel van verbondenheid tussen boer en landarbeider en daarmee het gevoel
 van verantwoordelijkheid voor het lot van de arbeider van de zijde van de boer
 hierdoor werden verzwakt, behoeft wel geen betoog.

Ook de toenemende afhankelijkheid van het landbouwbedrijf van de markt
speelde een rol. De welvaart van de boer werd hierdoor in sterke mate afhankelijk
 van de steeds wisselende marktprijzen en in tijden van laagconjunctuur werd voor
 hem de verleiding groot om door ontslag van personeel de uitgaven te verlagen ter
 compensatie van de geringe inkomsten, waardoor natuurlijk ook weer aan de hechtheid
 tussen boer en arbeider afbreuk werd gedaan. Zo leidde de sterke daling van de
 graanprijzen, die omstreeks 1818 optrad, in verschillende delen van het land tot

ontslag op grote schaal van landarbeiders en daardoor tot grote ellende in de betreffende gebieden. (Zo patriarchaal was het het dus ook weer niet)

Toch zou deze steeds toenemende neiging om de arbeiders op korte termijn aan te nemen en hun te ontslaan, zodra de werkgelegenheid enige inkrimping onderging, zich nooit in die mate hebben ontwikkeld, wanneer zich niet belangrijke veranderingen in de sociaal-culturele sfeer hadden voorgedaan en met name normen ten aanzien van hetgeen een boer tegenover een arbeider behoorde te doen en niet te doen, zich niet hadden gewijzigd. Hiervoor werd reeds opgemerkt, dat niet kan worden ontkend, dat de wijzigingen in het economisch technisch bestel invloed hebben op de opvattingen, denkbeelden en gevoelens van de mens, doch dat aan de andere kant wijzigingen in de sociaal-culturele verhoudingen, met name veranderingen in het normenstelsel, dat binnen een bepaalde sociale groep heersende is, ook een zelfstandige betekenis hebben als factor, leidende tot veranderingen in andere sectoren van het maatschappelijke leven. Zo kan men zeker betogen, dat de uit economisch-technische wijzigingen voortvloeiende neiging van de boer om steeds meer te streven naar een tijdelijke band met de op zijn bedrijf werkzame arbeidskrachten, er toe heeft bijgedragen om zijn opvattingen omtrent hetgeen juist en niet juist was in zijn verhouding tot de arbeider te veranderen. Maar aan de andere kant kan niet worden ontkend, dat het zich sinds de 18de eeuw ontwikkelende gedachtensysteem omtrent de inrichting van de samenleving, dat we kortheidshalve als het liberalisme kunnen aanduiden, maar waarvan de invloed zich geenszins beperkt tot diegenen, die zich politiek tot de Liberalen rekenden, er in belangrijke mate toe heeft bijgedragen om de ontwikkeling van dit nieuwe stelsel van arbeidsverhoudingen te bevorderen en dat het daardoor de economisch-technische veranderingen in de hand heeft gewerkt. Het gaf een ethische grondslag aan het welbegrepen eigenbelang als maatstaf voor de beoordeling van de juistheid van het handelen in economische aangelegenheden en hiermee een verdediging voor een zodanig gebruik van arbeidskrachten, als met de veronderstelde belangen van het bedrijf direct in overeenstemming was. Bovendien stimuleerde het de ondernemer, in dit geval dus de boer, tot denken en rekenen om na te gaan of een verdergaande besparing op arbeidskrachten, dan hij min of meer onbewust al geneigd was door te voeren, voor het bedrijf nog niet voordeliger zou zijn. De reeds geciteerde opmerking van J.F. Zijlker ¹⁸⁾ wijst er op, hoe sterk b.v. vele Groninger boeren in het midden van de vorige eeuw reeds waren doordrongen van de noodzaak, na te gaan, of het aanwenden van een bepaalde hoeveelheid arbeid al dan niet voor het bedrijf voordelig is. Onze auteur wijst in het bijzonder op de wenselijkheid om te onderzoeken, of het gebruik van meer arbeid misschien ook voordeel kan opleveren, maar het behoeft nauwelijks betoog, dat besparing van arbeidskrachten op een ander moment hiervan de vanzelfsprekende pendant vormde.

Het ligt voor de hand, dat het toenemend contact met de buitenwereld, anders gezegd, het afnemend isolement van het platteland, de ontwikkeling van deze gedachtenwereld heeft bevorderd. Het liberalisme, in de ruime zin des woords, is geen geestelijk product van het platteland, maar van de stad. Het is geen toeval, dat de nieuwe denkbeelden in het Westen en in het Noorden van het land, waar, zoals gezegd,

reeds van oudsher als gevolg van de minder sterke overheersing van de zelfverzorging, de contacten met de buitenwereld veelvuldiger waren en waar ook in de 19de eeuw de relaties met de stad snel groeiden, het eerst tot ontwikkeling kwamen. Ook in ander opzicht werkte het toenemende contact met de stad een sterkere scheiding tussen boeren en landarbeiders in de hand. Niet slechts bepaalde denkbeelden op sociaal-economisch gebied drongen van de stad tot het platteland door, maar in het algemeen bevorderde dit contact de groei van de stedelijke cultuur op het platteland. Het was vooral echter de boerenbevolking, die de invloed van deze stedelijke cultuur onderging; aan de arbeiders ging ze nog grotendeels voorbij. Het gevolg hiervan was, dat geleidelijk de levensstijlen van boer en landarbeider zich meer en meer differentieerden en hierdoor de relatie tussen de beide groepen weer verzwakte. Nog in de 18de eeuw was de levensstijl van boer en landarbeider vrijwel dezelfde. Men had hetzelfde cultuurpeil, dezelfde interesses, dezelfde opvattingen en denkbeelden, dezelfde vormen van ontspanning en vermaak, dezelfde omgangsvormen enz. Ook al was er, zeker in de streken waar de bedrijven relatief groot waren, een bepaald standsverschil tussen boer en landarbeider, men ging zonder bezwaar en zonder dat zich hierbij enige wrijving voordeed in het dagelijks leven met elkaar om. Zoals gezegd, men at van één tafel en ook in andere opzichten was er een eng persoonlijk en menselijk contact. Dit nu veranderde in de loop van de 19de eeuw in verschillende delen des lands zeer duidelijk. Doordat de eigen levensstijl zich onder invloed van het overnemen van allerlei stedelijke cultuurelementen sterk wijzigde, voelden de boeren zich langzamerhand in het gezelschap van de landarbeider en van het inwonend personeel minder goed thuis. De neiging ontstond zich buiten het werk zoveel mogelijk van dit gezelschap te ontdoen. Hoewel ook weer wat dit betreft tussen diverse delen van het land grote verschillen bestaan, zien wij in verschillende gebieden, met name in de kleigebieden van Groningen, zich geleidelijk een volledige scheiding in het dagelijks leven tussen boer en landarbeider ontwikkelen. Op de Groningse boerderijen ontwikkelt zich een ruimtelijke scheiding tussen het boerengezin en tussen inwonend personeel, in die zin, dat het boerengezin zich terugtrekt in het voorste gedeelte van de boerderij, de eigenlijke woning, terwijl de meiden en knechten worden verwezen naar de keuken, de stal en andere ruimten achter in het huis. Het spreekt vanzelf, dat hierdoor van een zeker toezicht van boer en boerin op het doen en laten van hun inwonend personeel buiten de werktijden feitelijk geen sprake meer was. Dit leidde er weer toe, dat deze, meestal jonge, mensen een vrij ongebonden en weinig verheffend leven leidden, wat dan weer een verdere verwijdering tengevolge had. "Dit alles", zo schrijft de afdeling Beerta van het Genootschap ter bevordering van de Nijverheid, gevestigd te Onderdendam in 1857, daarbij doellende op de verandering in de geestelijke en materiële behoeften, "nam bij den boer een sneller voortgang, dan bij de werkboden. Hierdoor wordt het verschil van beschaving en ontwikkeling tusschen de huisgenooten natuurlijk grooter, hetwelk als vanzelf verschil van denkbeelden en genietingen teweeg brengt. Hierdoor wordt het onderlinge verkeer gevolgelijk minder nauw en meer afgezonderd, waartoe bij het toenemend vermogen des landmans, zijn ruimere woning te geschikter gelegenheid biedt"¹⁹⁾. In een

rapport over de toestand van de dienstbaren in 1851 door een Commissie uit hetzelfde Genootschap uitgebracht ²⁰⁾, stellen de schrijvers zich de vraag: "Kan een beschaafd en zedelijk landbouwer zulke dienstboden als leden in zijn gezin opnemen?" en ze beantwoorden de vraag ontkennend. Nogmaals, niet overal was het als in Groningen, maar juist, omdat zich hier het beeld verscherpt vertoont, komt de algemene tendentie er duidelijk naar voren.

Tenslotte moet ook nog op de betekenis van de demografische ontwikkeling in dit verband worden gewezen. Zoals gezegd, leidde de toenemende ontwikkeling van het systeem van losse uitwonende arbeidskrachten er toe, dat het oude stelsel "Geen plaats, geen vrouw" werd doorbroken, dat de jonge landarbeiders trouwden en kinderen kregen, ook al bestond voor hen geen zekerheid, dat er in de toekomst werk was te vinden. Opgemerkt werd, dat de toenemende bevolkingsgroei, die hieruit voortvloeide, vóór 1875 niet tot catastrophes leidde, omdat door de intensivering en de modernisering van de landbouw, in het bijzonder in de akkerbouwgebieden, de werkgelegenheid voortdurend toenam. Dit neemt echter niet weg, dat door haar voortdurende groei de landarbeidersgroep een minder gunstige positie op de arbeidsmarkt innam. Het is een bekend verschijnsel en we hebben dit o.a. na de laatste wereldoorlog ten plattelande nog weer kunnen constateren, dat bij een schaarste aan arbeidskrachten niet alleen de lonen een neiging tonen om te stijgen, doch dat de werkgevers dan ook zullen streven naar arbeidsverbintenissen op langere termijn. Omgekeerd maakte de voortdurende groei van de landarbeidersbevolking in de 19de eeuw het voor de boeren gemakkelijker om het systeem van losse arbeidskrachten steeds verder uit te breiden. Er bestond dus tussen het systeem van losse arbeidskrachten en demografische ontwikkeling een wisselwerking, die de positie van de landarbeider verzwakte, temeer, omdat tot ongeveer 1875 in ons land van een ontwikkeling van de moderne industrie nog weinig sprake was en er dus voor de landarbeiders weinig mogelijkheden waren om, door naar de steden te trekken, aan een eventuele ongunstige situatie op de arbeidsmarkt ten plattelande te ontkomen.

Zo is er dus een reeks van omstandigheden geweest, die er toe heeft bijgedragen om de verhouding tussen boer en landarbeider, zoals die in de 18de eeuw was, geleidelijk, doch grondig te wijzigen. Het gevolg van deze ontwikkeling voor de landarbeider was droevig. Wanneer men de verschillende geschriften leest, die ons een beeld geven van de toestand, waarin deze groep van onze bevolking in de vorige eeuw verkeerde, dan vraagt men zich soms af, hoe zo iets nog zo kort geleden in ons land kon bestaan. Ik noemde reeds het rapport van het Genootschap ter Bevordering van de Nijverheid, gevestigd te Onderdendam, over de positie van de landarbeiders in de provincie Groningen ²¹⁾. Dit rapport windt er geen doekjes om en het is uiterst leerzame lectuur voor degenen, die zich een beeld willen vormen van het leven op het platteland in de vorige eeuw. Vooral diegenen, die de neiging vertonen om het leven ten plattelande, in het bijzonder het plattelandleven, zoals dit vroeger was, te idealiseren, kan het helpen om hun voorstellingen meer met de werkelijkheid in overeenstemming te brengen. Ik kan mij voorstellen, dat sommigen zich na lezing van dit rapport zouden afvragen, of het hier geschilderde beeld niet al te somber is. Onge-

twijfeld hebben de schrijvers behoord tot de sociaal bewogenen, die het hun plicht achtten te pogen de toestand van de landarbeiders te verbeteren en hun bedoeling was zeker ook door hun geschrift boeren en notabelen op het Groninger platteland duidelijk te maken, dat zij zich voor de verbetering van het lot van de landarbeiders dienden in te spannen. Het rapport is daarom hier en daar fel en zelfs harts-tochtelijk van toon en de verwijten, die men tot de boeren richt zijn vaak niet mals. Dat echter de schildering van de feitelijke toestand met de waarheid overeenkomt, blijkt wanneer men andere gegevens over de toestand van de landarbeiders, die in de verschillende jaarverslagen van de Groninger Maatschappij van Landbouw en haar voorgangsters en in andere geschriften voorkomen, legt naast de beschrijving, die men vindt in dit rapport van 1851. Misschien zal men opmerken, dat Groningen Nederland niet is en dat elders de toestand misschien gunstiger was dan in deze provincie. Zoals gezegd, is vermoedelijk de tegenstelling tussen boer en landarbeider nergens duidelijker tot uiting gekomen dan in deze provincie. Dit betekent echter allerminst, dat elders de toestand van de landarbeider gunstig, of zelfs maar aanzienlijk gunstiger dan in Groningen geweest zou zijn. Wie b.v. het rapport doorleest, dat door Mr J.H. Beucker Andreae op het 5de Landhuishoudkundig Congres te Leiden in 1850 werd ingediend over de toestand van de landarbeiders in Friesland ²²⁾, krijgt van deze provincie een weinig aantrekkelijker beeld, dan het rapport van 1851 geeft van Groningen. Wat Bouman meedeelt over de toestand van de landarbeiders in Zeeland in zijn geschiedenis van de Zeeuwse landbouw en de Zeeuwse Landbouwmaatschappij ²³⁾, laat duidelijk zien, dat ook daar de toestand van de landarbeiders slecht was.

Een duidelijke demonstratie van de positie van de landarbeiders in de 19de eeuw geeft de ontwikkeling van de landarbeiderslonen. Nauwkeurige gegevens hierover bezitten we natuurlijk niet, maar wat ter beschikking is wijst er op, dat gedurende een groot gedeelte van de 19de eeuw de landarbeiderslonen eerder zijn gedaald dan gestegen. Zo wijzen b.v. de gegevens er op, dat in 1868 in Groningen de landarbeiderslonen lager waren dan 50 jaar daarvoor ²⁴⁾. De tijd laat niet toe, om het hiervoor meegedeelde met uitvoerige citaten van tijdgenoten te illustreren en te ondersteunen. Men zegt echter nauwelijks te veel, wanneer men het landarbeidersleven in de vorige eeuw karakteriseert als een leven van geestelijke en materiële ellende. Armoede, honger, jammerlijke huisvesting, zwaar en hard werken, geen geld, geen tijd voor enige ontspanning of geestelijke ontwikkeling, maatschappelijk lager aangeslagen dan enige andere groep in onze samenleving, zo was de positie van de landarbeider tot voor enkele tientallen jaren.

Vraagt men zich af hoe de landarbeider op dit alles heeft gereageerd, dan moet men tot de conclusie komen, dat hij tot aan het eind van de 19de eeuw dit alles gelaten over zich heeft laten komen. Van enig verzet of opstandigheid is geen sprake. Men hoort niet van stakingen, niet van ongeregelde heden, oproer of dergelijke wanhoopswitten. Prof. Kruijt ²⁵⁾ heeft enige jaren geleden bij bespreking van het verschijnsel van sociale klassen een nuttig onderscheid gemaakt in toestandsklassen en mentaliteitsklassen. Onder een toestandsklasse kunnen we verstaan een maatschappelijke groep, die, wat haar sociaal-economische positie betreft, duidelijk het karakter ver-

toont van een klasse, als hiervoor werd omschreven, maar die zich zelf van deze toestand niet bewust is en tegen de positie, waarin zij geraakt is dan ook niet in verzet komt. Van een bewuste klasse-tegenstelling, laat staan van een klassenstrijd, is in deze omstandigheden dan ook geen sprake. Bij de mentaliteitsklassen is het bewustzijn van eigen positie wel aanwezig en kan men een streven constateren de eigen, als onrechtvaardig en onjuist beoordeelde positie, te verbeteren. In verschillende delen van ons land is in de loop van de 19de eeuw, zoals reeds eerder werd opgemerkt, de landarbeidersgroep in de positie van een toestandsklasse geraakt, maar een mentaliteitsklasse is zij zeker gedurende het grootste gedeelte van de 19de eeuw niet geweest. Men kan het ook anders uitdrukken door te zeggen, dat weliswaar in de loop van de 19de eeuw de grondslagen van de patriarchale standenmaatschappij, die in de 18de eeuw op het platteland nog bestond, zijn weggefallen, doch dat er bij de betrokken bevolkingsgroepen, met name bij de landarbeiders, de bij deze standenmaatschappij behorende gedachtenwereld nog lang is blijven voortleven. De landarbeider bleef zijn positie als vanzelfsprekend aanvaarden en de gedachte dat het ook anders kon, kwam bij hem niet op. De boer bleef het van zijn kant als vanzelfsprekend beschouwen, dat de landarbeider hem trouw en zonder tegenstand diende en hij was zich er niet van bewust, dat door het wegvallen van het gevoel van verantwoordelijkheid voor de arbeider van zijn kant, het morele recht om deze trouw van de arbeider te eisen, was vervallen. Men kan dan ook in de 19de eeuwse geschriften nog voortdurend opmerkingen lezen over de dankbaarheid, die de arbeider aan de werkgever verplicht is voor het feit, dat deze hem werk en brood verschaft. Dat dit recht op dankbaarheid moeilijk valt te combineren met het overlaten van de arbeider aan de grillen van vraag en aanbod op de arbeidsmarkt, realiseerde men zich nog niet.

Over de wijze, waarop de landarbeider sedert het eind van de vorige eeuw uit het slop gekomen is, waarin hij door de ontwikkeling van de maatschappelijke verhoudingen in de 19de eeuw was geraakt, kan ik kort zijn. De eerste beweging van betekenis onder de landarbeiders ontstond door de prediking van het socialisme door Domela Nieuwenhuis. Ik gebruik met opzet het woord "prediking", omdat door de persoon van Domela Nieuwenhuis en door de wijze, waarop hij zijn idealen voordroeg, vele arbeiders en ook vele landarbeiders het socialisme inzogen als een heilsleer. Het is de nawerking van het optreden van Domela Nieuwenhuis, die verantwoordelijk is voor het communisme onder de landarbeiders in Noord-Oost Groningen, al is aan de andere kant het feit, dat de landarbeider sociaal verder was afgezaakt dan ergens anders in het land, weer mede verantwoordelijk voor het succes, dat het optreden van de socialistische profeet hier had. Heeft deze radicale socialistische propaganda, zeker in het Noorden van het land, er sterk toe bijgedragen bij de landarbeiders het idee te doen ontwaken, dat het lot, dat hun in de 19de eeuw was beschoren, niet vanzelfsprekend en onvermijdelijk was, om een lotsverbetering tot stand te brengen, was echter het werk van anderen nodig. Tientallen jaren lang van ijverige organisatie en voortdurende actie van landarbeidersbonden van verschillende richting zijn nodig geweest om de landarbeider omhoog te brengen uit de sfeer van materiële ellende en doffe berusting, waarin hij in de 19de eeuw leefde. In welk opzicht de verschillende landarbeiders-

dersbonden ook mochten verschillen, zij hebben er alle naar gestreefd om de landarbeider te bevrijden van de afhankelijkheid van een, zonder enige beperking, door de wet van vraag en aanbod beheerste arbeidsmarkt, die in de 19de eeuw zo zeer te zijnen ongunste had gewerkt. De organisatie van de landarbeiders in vakverenigingen betekende, dat hun positie op de arbeidsmarkt zeer werd versterkt. Het collectieve arbeidscontract, dat het gevolg was van het georganiseerde optreden van de landarbeiders, leidde er toe, dat niet meer bewust of onbewust de nood van de individuele arbeider kon worden uitgebuit om zijn loon zo laag mogelijk te houden. Van grote betekenis ook, was de geleidelijke ontwikkeling en verbetering van het systeem van werklozenzorg. Hierdoor werd als het ware een "vloer" in de arbeidsmarkt gelegd. De neiging van de landarbeider om in tijden van werkloosheid ieder loon, dat hem werd geboden, te accepteren, verdween hierdoor.

Het is nuttig om ons nog eens duidelijk voor te stellen hoe groot de verbetering van de positie van de landarbeider wel is geweest. Ik geef daarom nog enkele cijfers over het loon van de landarbeider in de laatste tientallen jaren, waarbij ik gemakshalve, om de moeilijkheden, verband houdende met de waardeverandering van het geld, te vermijden, het loon uitdruk in kilogrammen tarwe. In 1908 was het jaarloon van een landarbeider in de Noordelijke bouwstreek in Groningen gelijk aan de waarde van ongeveer 4400 kg tarwe. In de periode vóór de tweede wereldoorlog was dit gestegen tot de waarde van ongeveer 8200 kg tarwe, thans is de beloning van de landarbeider ongeveer gelijk te stellen aan 12000 kg tarwe. Van 1908 tot heden is de opbrengst per ha in ons land aanzienlijk gestegen, maar lang niet in die mate, als het landarbeidersloon. Dit betekent, dat in deze periode niet alleen het inkomen van de landarbeider op zich zelf is verhoogd, maar dat de positie van de landarbeider, ten opzichte van anderen, die een inkomen uit het agrarische product trekken, is verbeterd. Misschien zal men zich afvragen of deze stijging van de lonen van de landarbeiders, behalve door stijging van de opbrengst, niet in sterke mate is gecompenseerd door een toenemende rationalisatie en mechanisatie van de landbouw, met als gevolg een vermindering van de arbeidsbehoefte, zodat uiteindelijk misschien toch het percentage van de opbrengst, dat naar de landarbeiders gaat, niet veel hoger zou zijn dan een 50 jaar geleden. Ongetwijfeld is sedert het begin van deze eeuw de arbeidsproductiviteit in de landbouw aanzienlijk gestegen. Hier staat echter tegenover, dat de arbeidstijd van de landarbeider aanzienlijk is verkort en vermoedelijk weegt dit, samen met de vermeerdering van arbeid, die - op zichzelf gezien - met de productieverhoging gepaard ging, wel ongeveer op tegen de rationalisatie en mechanisatie. Zoals reeds werd opgemerkt, is het aantal in de landbouw werkzaam in de klei-akkerbouw gebieden, waar wij de landarbeiders in de eerste plaats vinden, sedert het begin van deze eeuw feitelijk niet meer gestegen, maar ze is, althans wat de mannen betreft, ook niet belangrijk gedaald, terwijl thans de werkloosheid waarschijnlijk ook niet groter is dan toen. Mechanisatie en rationalisatie zijn dus uiteindelijk wel in de eerste plaats aan de landarbeider ten goede gekomen en niet aan boeren en grondeigenaars. Ik wil hier verder niet ingaan op de vraag in hoeverre het de grondeigenaar dan wel de boer is geweest, die zijn percentage in de totale opbrengst van het agrarische product heeft

zien dalen. Voor zover de boer tegelijkertijd eigenaar is, wat nog altijd voor een groot percentage van de boeren het geval is, maakt dit trouwens geen verschil. Dat de landarbeider in de plattelandssamenleving als geheel thans een veel betere positie inneemt dan een halve eeuw geleden, is aan geen twijfel onderhevig. Zijn loon is aanzienlijk verbeterd en de overige arbeidsvoorwaarden, waaronder hij werkt, evenzeer. Hij heeft een sociale zekerheid verkregen, die voor zijn grootouders nog volkomen onvoorstelbaar was.

Mag men hieruit concluderen, dat er feitelijk geen landarbeidersprobleem meer bestaat? Neemt men de huidige materiële positie van de landarbeider als uitgangspunt voor zijn beoordeling, dan zou men kunnen concluderen, dat zeker nog niet aan alle wensen is voldaan, doch dat van een probleem in de zin van een noodtoestand, die dringend verandering eist, feitelijk niet meer kan worden gesproken. Toch voelen degenen, die zich met de positie van de landarbeiders bezig houden en ook de landarbeider zelf, zijn positie niet als probleemloos. Wat de materiële positie betreft, bestaat in de landarbeiderswereld nog een gevoel van onzekerheid. In de eerste plaats leeft bij de landarbeiders, evenals trouwens bij alle arbeiders, de vrees voor een terugslag in het economische leven, waarbij in het bijzonder de crisisperiode van de dertiger jaren hun als een spookbeeld voor ogen staat. Daarnaast koestert de landarbeider echter nog een bijzondere vrees, namelijk, dat de gelijkstelling in loon met andere arbeidersgroepen, die hij na de oorlog heeft verkregen, niet bewaard zal blijven en dat hij daarom in een bepaald ogenblik weer beneden het thans bereikte niveau zal zakken. Deze vrees is zeker niet ongegrond. Steeds en overal op de wereld is de landarbeider altijd de "underdog" geweest, de slechtst betaalde, minst geachte arbeider. In het algemeen is ook op het ogenblik nog in de Westerse wereld de landarbeider de slechtst betaalde onder de arbeiders. Nederland verkeert, zoals uit een kortgeleden verschenen Duitse publicatie blijkt ²⁶⁾, in dit opzicht thans in een uitzonderingspositie. Kan deze uitzonderingspositie gehandhaafd blijven? Het antwoord, dat men op deze vraag moet geven is van vele factoren afhankelijk. Zeker is wel, dat zonder een voortdurende aandacht van de overheid voor het welzijn van de agrarische bevolking in het algemeen en dat van de landarbeiders in het bijzonder, telkens het gevaar zal bestaan, dat de landarbeider weer zal afglijden. Meer dan enige andere arbeidersgroep hebben de landarbeiders te vrezen van een eventueel herstel van de vrije loonvorming. Zeker is echter ook, dat de landarbeiders een relatieve daling ten opzichte van andere arbeidersgroepen, als een bittere onrechtvaardigheid zouden voelen en dat een dergelijke teruggang in het door de landarbeider verrichte werk of in zijn levensomstandigheden geen rechtvaardiging kan vinden.

Naast deze vrees voor zijn materiële positie, plaagt de landarbeider nog zijn positie als mens in het bedrijf en in de dorpsgemeenschap. Misschien zullen velen, die het platteland niet uit eigen ervaring kennen, de overtuiging hebben, dat binnen een kleine eenheid als een boerenbedrijf de verhouding van de arbeider tot de ondernemer veel gemoedelijker en veel plezieriger is dan in een groot bedrijf in de industrie en dat daardoor de positie van de landarbeider veel minder

aanleiding zal geven tot ontevredenheid en onlustgevoelens dan die van de arbeider in het grote bedrijf. Dit is in zijn algemeenheid onjuist. In het kleine bedrijf, waar er direct, persoonlijk contact is tussen werkgever en arbeider, is in principe inderdaad de mogelijkheid gegeven tot een veel menselijker en aantrekkelijker verhouding tussen de arbeider en de leider van het bedrijf dan in het moderne grote bedrijf. Dit gaat echter alleen maar op, wanneer de arbeider en de ondernemer, i.c. dus de boer, ten opzichte van elkaar een zodanige houding en positie weten te vinden, dat deze door beiden als juist en correct wordt aanvaard. Dat wil dus zeggen, dat zij beiden in feite een zelfde opvatting van de onderlinge verhouding moeten hebben. Dit nu is vaak niet het geval. Vele boeren hebben de snelle evolutie in de materiële en sociale positie van de landarbeiders innerlijk niet kunnen bijhouden. Vaak staan zij geestelijk nog met het ene been in de 19de eeuw. Zij beschouwen zichzelf nog als heer en meester, niet alleen op hun bedrijf, maar ook in de dorpsgemeenschap. Het verhoogde gevoel van zelfbewustzijn, dat de landarbeider heeft verworven, prikkelt hem en wordt als aanmatiging ondervonden. De landarbeider aan de andere kant voelt zich te weinig gerespecteerd, te veel als willoos werktuig behandeld en ziet zijn menselijke waardigheid onvoldoende geëerbiedigd. Hij vindt het vernederend om in het bedrijf en daarbuiten veelal als tweederangsmens te worden behandeld. Juist omdat dit alles zich afspeelt in het kleine milieu van het boerenbedrijf en de dorpsgemeenschap, werkt dit alles extra prikkelend. In het grote bedrijf, waar bedrijfsleiding en arbeiders ver van elkaar af staan, is het veel gemakkelijker de onderlinge verhouding zuiver zakelijk te zien, terwijl men in de stad buiten de werkluren met elkaar niet in aanraking komt en zich dus ook niet aan elkaar stoot. Op het platteland echter, waar men elkaar over en weer kent en van jongsaf voortdurend met elkaar in aanraking is geweest, krijgen de verhoudingen, zowel in als buiten het bedrijf, steeds een persoonlijk karakter en worden daarom veel moeilijker te verdragen. Wanneer persoonlijke verhoudingen goed zijn, zijn ze voor de mens een weldaad en oneindig meer waardevol dan zakelijke betrekkingen. Zijn ze echter slecht, of zelfs maar minder goed, dan verwekken ze veel diepere ergernis en sterkere onlustgevoelens dan zakelijke verhoudingen ooit kunnen doen. Voor tal van landarbeiders is dan ook de verhouding tot de boeren het probleem, dat hen voortdurend bezig houdt en hun vreugde in het werk aantast. Dit is één der belangrijkste redenen, waarom de landarbeiders nog steeds hun eigen positie niet hoog aanslaan en, waar mogelijk, voor hun kinderen een ander bestaan zoeken. Men kan slechts hopen, dat wat dit betreft de tijd het juiste remedie zal geven, dat geleidelijk de onderlinge verhoudingen tussen boer en arbeider zich zullen aanpassen aan de gewijzigde omstandigheden en een nieuwe basis zal worden gevonden voor samenwerking zonder tegenstelling of wrok. Een intensieve voorlichting, waardoor men over en weer elkaars houding en elkaars problemen leert kennen, kan misschien tot de oplossing bijdragen ²⁷⁾.

Het kleine-boeren vraagstuk.

Van de ongeveer 200.000 boerenbedrijven in Nederland zijn er 60.000 kleiner dan 5 ha en 120.000 kleiner dan 10 ha. Het overgrote gedeelte van de bedrijven bestaat dus uit kleine en zeer kleine bedrijven. Nu reeds weer enige tientallen jaren lang komen uit de wereld van de boeren op deze kleine bedrijven symptomen van ontevredenheid en we zijn er dan zo langzamerhand ook aan gewend geraakt om te spreken van het "kleine-boeren probleem". Hoewel er van een massaal optreden van de kleine boeren als groep tot nu toe in Nederland geen sprake is geweest, zijn er toch telkens weer acties van kleine boeren ontketend, die een teken zijn van een duidelijk gevoel van onbehagen bij deze groep van onze bevolking. Wat is de achtergrond van deze ontevredenheid? Wat is eigenlijk het kleine-boeren probleem? Vraagt men de kleine boeren zelf, dan zullen zij er op wijzen, dat hun economische positie onbevredigend is, dat zij de overtuiging hebben, dat hun inkomen ongunstig afsteekt bij dat van degenen, waarmee ze zich vergelijken. Moet men hieruit concluderen, dat in de loop van de laatste halve eeuw de economische toestand van de kleine boeren ongunstiger geworden is? Omstreeks de eeuwwisseling was er immers van een kleine-boeren probleem geen sprake. Integendeel, het bestaan als kleine boer bleek toen voor velen, vooral voor landarbeiders, een grote aantrekkingskracht te hebben. Vooral in de periode van 1890 tot 1910 is in Nederland het aantal kleine boeren zeer sterk toegenomen. De kleine bedrijven rezen als paddestoelen uit de grond. Zelf een klein bedrijf te bemachtigen was een ideaal, waarvoor talloze landarbeiders hun leven lang werkten en zwoegden.

Meet men de aantrekkelijkheid van het kleine-boeren-bestaan af aan de neiging van de landarbeiders om zich geleidelijk te ontwikkelen tot kleine grondgebruikers en daardoor op den duur tot onafhankelijke kleine boer, dan lijdt het niet de minste twijfel, dat deze aantrekkelijkheid grotendeels is verdwenen. In 1910 waren er ongeveer 86.000 landarbeiders, die een grondgebruik van enige betekenis hadden. Daarvan waren er ongeveer 24.000, die meer dan 1 ha grond gebruikten en die dus reeds een zekere graad van zelfstandigheid hadden bereikt. In 1950 waren het er in totaal slechts ongeveer 22.500, d.w.z. ongeveer een kwart van het aantal van 1910. Het aantal landarbeiders-grondgebruikers met meer dan 1 ha grond was gedaald tot minder dan 5.000. Van een actief streven om het tot kleine boer te brengen is dus thans nog slechts bij weinig landarbeiders sprake. Desondanks valt niet te betwijfelen, dat - tijdelijke schommelingen als gevolg van wisselingen in de conjunctuur buiten beschouwing gelaten, de welvaartstoestand van de kleine boer sedert het begin van deze eeuw belangrijk is gestegen. Juist op de zandgronden, waar het overgrote gedeelte van de kleine boerenbedrijven voorkomt, zijn de opbrengsten van de landbouwgewassen als gevolg van het gebruik van kunstmest en tal van andere verbeteringen, die in de landbouwtechniek hebben plaats gevonden, enorm vooruit gegaan. Ook de kwaliteit van de veestapel, in de meeste gevallen de bron, waaruit de kleine boer het overgrote deel van zijn directe geld-inkomen betreft, is sindsdien zeer sterk verbeterd. Natuurlijk

zijn ook de uitgaven groter geworden. Om deze hoge opbrengst te verkrijgen moet de kleine boer aanzienlijke bedragen besteden aan kunstmest, veevoeder, bestrijdingsmiddelen enz. Dit neemt echter niet weg, dat grof geschat en uitgaande van een constant prijsniveau voor agrarische producten en van de producten, die de kleine boer voor bedrijf en gezin nodig heeft, thans zijn reële inkomen zeker anderhalf maal zo hoog is als in 1900. In feite ligt het, gezien de gunstige prijsverhoudingen na de oorlog, thans zelfs nog iets hoger. De moeilijkheid ligt ook niet, zoals men misschien zou veronderstellen, in het achter raken van het kleine bedrijf bij het grote boerenbedrijf als gevolg van de mindere mogelijkheden voor mechanisatie en rationalisatie, die het kleine bedrijf biedt. Dat het effect van arbeidsparende machines en arbeidsparende werkmethoden op de grote bedrijven inderdaad aanzienlijk sterker is geweest dan op de kleine bedrijven, valt niet te ontkennen. Zoals echter reeds werd opgemerkt, is het effect hiervan op het grote bedrijf grotendeels gecompenseerd door de verkorting van de werktijd van de landarbeiders. De kleine boer, die zijn eigen arbeider is, bepaalt zijn eigen werktijd en lang werken is voor hem nog steeds vanzelfsprekend en ontmoet blijkbaar weinig bezwaar. Hoewel hij misschien meer vrije tijd zal nemen dan 50 jaar geleden, lijkt het niet waarschijnlijk, dat de arbeidstijden van de kleine boer thans veel korter zijn dan in 1900. Dat de verhouding tussen het inkomen van de grote boer en de kleine boer zich in de laatste 50 jaar ten ongunste van de kleine boer heeft gewijzigd, is dus weinig waarschijnlijk. Gezien de relatief sterke stijging van de landarbeiderslonen, die de grote boeren moeten betalen, geldt vermoedelijk zelfs eerder het omgekeerde. Het zou onjuist zijn om te concluderen, dat het kleine bedrijf in moeilijkheden is geraakt als gevolg van onvoldoende concurrentiemogelijkheden met het grotere bedrijf, althans als gevolg van een afnemende concurrentiemogelijkheid, welke in de laatste 50 jaar zou zijn opgetreden. Indien men zich echter de cijfers herinnert, die hiervoor werden gegeven omtrent de ontwikkeling van het inkomen van de landarbeider en men vergelijkt deze met de globale schatting, die werd gegeven aangaande de toeneming van het inkomen van de kleine boer, dan zal men reeds tot de slotsom zijn gekomen, dat hier wel sprake is van een aanzienlijke verschuiving. Globaal gesproken is in de laatste 50 jaar het inkomen van de landarbeider twee maal zo sterk toegenomen, als dat van de kleine boer en in hun onderlinge verhouding is dus een aanzienlijke verandering opgetreden. Op grond van de gegevens betreffende de uitkomsten van de agrarische bedrijven van verschillend type mag men aannemen, dat gedurende de laatste jaren het netto inkomen per ha, d.w.z. de som van de beloning voor het werk van het gezin op het bedrijf, de interest van het geïnvesteerde kapitaal en de netto winst, op bedrijven van ongeveer 5 ha, 6 à 700 gulden per ha heeft bedragen. Dat betekent, dat een landarbeider, zonder de hulp van zijn gezin, ongeveer evenveel verdient als de gemiddelde boer, dikwijls met belangrijke hulp van zijn gezin, op een bedrijf van 4 à 5 ha, ondanks de reeds gememoreerde relatief gunstige toestand in de jaren na de oorlog. Men kan hieruit afleiden, dat waarschijnlijk ongeveer (35%) van de Nederlandse boeren niet of nauwelijks het inkomen van een landarbeider kun-

nen halen en bevendien nog een aanzienlijk percentage hier slechts weinig bovenuit komt. Hier ligt de kern, althans één van de kernen, van het kleine-boeren vraagstuk. Van een groep van mensen, die zich vrij en onafhankelijk voelen in vergelijking met de aan de grillen van de arbeidsmarkt overgeleverde landarbeiders en die in een materiële positie verkeerde, die ver was te prefereren boven die van de arbeidersgroep, zijn de kleine boeren thans geworden tot de zorgenkinderen van het platteland, die voor een groot gedeelte in inkomen en zeker in bestaanszekerheid belangrijk bij de landarbeiders ten achter staan. Niet alleen de landarbeiders, ook de arbeiders in andere beroepen ten plattelande zijn de kleine boer voorbijgeschoten. Aan alle kanten ziet hij zich omringd door mensen, die in welvaart sterker zijn gestegen dan hij.

Men mene niet, dat het probleem minder ernstig is, doordat hier slechts sprake is van een relatieve daling ten opzichte van de arbeidersgroep. Het zou een miskennen van de maatschappelijke werkelijkheid zijn, wanneer men voorbij zou zien, dat de aanvaardbaarheid van eigen positie in onze samenleving in sterke mate afhankelijk is van de positie die door anderen, waarmee we ons vergelijken, wordt ingenomen. Dat tal van kleine boerengezinnen in welstand bij de landarbeiders ten achter blijven, is uit oogpunt van algemene sociale rechtvaardigheid ook zeker niet te verdedigen. De kleine boeren werken hard en moeten over een even grote of grotere vak kennis beschikken dan de landarbeiders, terwijl ze als hoofd van een onderneming een grotere verantwoordelijkheid dragen.

Het probleem, dat door deze verschuiving tussen de kleine-boeren groep en de landarbeidersgroep werd teweeg gebracht, wordt nog verscherpt door factoren van demografisch-sociologische aard. Over het algemeen is het geboortecijfer in de groep van de kleine boeren nog relatief hoog en er bestaat bij hen nog steeds een sterke neiging om zoveel mogelijk zoons, nadat zij de lagere school hebben afgelopen, in het bedrijf op te nemen. Nog steeds is de gedachte, dat het voor een boerenzoon normaal is om ook boer te worden, in sterke mate heersend, terwijl bovendien de jongens voor de vader een gemakkelijke en goedkope hulp vormen. Groeien de jongens op, dan ontstaan echter de problemen. In de eerste plaats wordt dan, gezien de grootte van het bedrijf, de arbeidsbezetting te hoog. Ook al werkt men dan misschien veel, de doelmatigheid van het werk wordt gering, het inkomen, dat per arbeidskracht uiteindelijk wordt verworven, is zeer laag. Het gevoel, dat het werk van de kleine boer onvoldoende wordt beloond, wordt hierdoor verscherpt. In de tweede plaats is als gevolg van deze omstandigheid het aantal kandidaten voor een boerenbedrijf veel groter dan met het beschikbare aantal overeenkomt. De neiging om, zij het noodgedwongen, met een bedrijf, dat eigenlijk te klein is, genoeg te nemen wordt daardoor versterkt en zo blijft het kleine-boeren probleem permanent.

Tal van onderzoeken ²⁸⁾ gedurende de laatste jaren hebben laten zien, dat de arbeidsproductiviteit op de kleine boerenbedrijven laag ligt, veel lager dan op de grote bedrijven. De hoeveelheid product, die op het grote bedrijf met behulp van de arbeid van een landarbeider wordt voortgebracht is aanzienlijk gro-

ter dan hetgeen de kleine boer en zijn medewerkers per manjaar op het kleine bedrijf voortbrengen. Toen 50 jaar geleden de landarbeider nog slechts een relatief gering percentage toeviel van het product, dat met zijn arbeid werd voortgebracht, kon ondanks dit geringere effect van zijn arbeid de beloning van de kleine boer hoger zijn dan die van de landarbeider. Nu de landarbeider een groter deel van het product ontvangt, treedt het uit deze lage arbeidsproductiviteit op het kleine bedrijf voortvloeiende probleem naar voren. Hieruit volgt, dat er ook slechts één afdoende oplossing is voor het kleine-boeren vraagstuk, n.l. verhoging van de arbeidsproductiviteit. Een algemene verhoging van de prijs voor de agrarische producten zou het inkomen van de grote boeren onredelijk verhogen, de consumenten zwaar belasten en onze concurrentiemogelijkheden op de internationale markt, waarvan de Nederlandse landbouw zo zeer afhankelijk is, vernietigen. Speciale toeslagen voor de producten, voortgebracht door de kleine boeren, zouden het karakter dragen van een sociale steun en zouden daarmee de kleine boeren stampelen tot maatschappelijk onvolwaardigen. ✓

Voor het verhogen van de arbeidsproductiviteit staan verschillende wegen open, die alle gevolgd zullen moeten worden, wil men het gewenste resultaat bereiken. In de eerste plaats zullen de kleine boerenbedrijven van de overvloedige arbeidskrachten moeten worden ontlast. Men zal de boeren er van moeten overtuigen, dat van een uitbreiding van het aantal boerenbedrijven in Nederland feitelijk geen sprake meer kan zijn en dat dus niet meer dan één van hun zoons weer boer kan worden, zodat de anderen tijdig, d.w.z. onmiddellijk nadat zij de lagere school hebben verlaten, een bestaan in een andere richting zullen moeten zoeken. Meer en meer dringt dit reeds tot de boeren door en men mag aannemen, dat een voortgezette en intensieve voorlichting in deze richting de nodige resultaten zal opleveren. In de tweede plaats zal moeten worden getracht de kleine boerenbedrijven zoveel mogelijk te intensiveren, dat wil dus zeggen, dat er naar zal moeten worden gestreefd om door de verhoging van de opbrengst van de diverse gewassen per ha, door het kiezen van gewassen, die per ha meer werk en ook meer geld opleveren en door het vergroten en verbeteren van de veebezetting, de totale hoeveelheid werk en het inkomen, dat een bedrijf kan opleveren, te vergroten. Aan deze intensivering wordt thans, o.a. door de Landbouwvoorlichtingsdienst hard gewerkt. Ze heeft echter haar grenzen, die behalve door de fysieke mogelijkheden van productie van grond en veestapel worden bepaald door de afzetmogelijkheden, die voor de verschillende producten van de Nederlandse bodem bestaan.

Wil men tot oplossing van het kleine-boeren vraagstuk komen, wil men, om dit als maatstaf te gebruiken, bereiken, dat de kleine boer en zijn medewerkende gezinsleden voor hun arbeid tenminste een landarbeidersloon zullen ontvangen en dat daarnaast een redelijke winst en een redelijke rente van het geïnvesteerde kapitaal worden verkregen, dan zal een vergroting van een zeer belangrijk percentage van onze kleine boerenbedrijven niet uit kunnen blijven. Gaat men er van uit, dat het bedrijf groot genoeg moet zijn om in ieder geval de boer zelf een behoer-

lijke arbeidsproductiviteit en daardoor een behoorlijke beloning voor zijn werk te verzekeren, dan ligt de minimum bedrijfs grootte voor een gemengd bedrijf, zoals wij dit reeds op de zandgronden kennen, vermoedelijk ongeveer bij 7 ha. Gaat men er van uit, dat behalve de vader ook de opgroeiende zoon, die hem op den duur zal opvolgen, op het bedrijf een plaats en werk zal moeten kunnen vinden, dan ligt het minimum bij 12 ha. Het vraagstuk van de vergroting van de kleine boerenbedrijven, de z.g. sanering, wordt sedert enige tijd levendig besproken in de kringen van degenen, die zich met landbouwvraagstukken bezig houden. Kortgeleden is door de Ministers van Financiën, Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening en Verkeer en Waterstaat een Commissie in het leven geroepen, die de regering advies zal moeten geven over de vraag betreffende de bestemming van de domeingronden, waaronder in de eerste plaats de Zuiderzeegronden; zij zal vooral onder het oog moeten zien, in hoeverre deze domeingronden zouden kunnen worden gebruikt om de te kleine bedrijven te saneren. Deze Commissie moet met haar werk nog aanvangen en welke de uitkomsten van haar onderzoek zullen zijn, staat nu nog niet vast. Zeker is wel, dat, naast de sanering, ook nog talrijke andere belangen bij de domeingronden, met name de Zuiderzeegronden, zijn betrokken, zodat een oplossing langs deze weg zeker niet zo eenvoudig zal zijn. Wat echter ook de conclusies van deze commissie zullen zijn, voor mij persoonlijk staat het vast, dat voor het vraagstuk van de te kleine bedrijven in de landbouw een oplossing zal moeten worden gevonden en dat langs de ene of langs de andere weg een vergroting van deze bedrijven zal moeten worden bereikt. Het zou te ver voeren om eventuele andere maatregelen, die tot dit doel zouden kunnen leiden te bespreken en bovendien lijkt het beter om eerst de resultaten van de zo juist genoemde saneringscommissie af te wachten, die zeker alle aspecten van dit vraagstuk onder ogen zal zien.

Tot zover deze uiteenzetting. Het was slechts mogelijk een klein gedeelte van de problemen van het platteland te bespreken en deze nog slechts summier, doch misschien heeft het voorgaande er enigszins toe mogen bijdragen om het beeld van de maatschappelijke verhoudingen in het landelijke gedeelte van Nederland te verscherpen.

Aantekeningen

- 1) Volgens de Volkestelling 1947.
- 2) Gegevens omtrent de uitkomsten van deze oudere beroepstellingen zijn samengevat in het Zakboekje 1953 van het Landbouw-Economisch Instituut, blz. 18.
- 3) Men zie hierover o.a. Hoofdstuk I, par.5, "Opmerkingen aangaande de historische ontwikkeling der regionale loonverschillen" in : Het vraagstuk der Gemeente-classificatie, Rapport van de Commissie inzake de gemeente-classificatie ingesteld door de Minister van Sociale Zaken, 1951.
- 4) J. Huizinga, Geschonden Wereld, 2de druk, 1945, blz. 108.
- 5) Het Boek der Podagrissen, Bloemlezing, 1947, blz. 105/106.
- 6) Zie o.a. F.W.Hofstee, Het Oldambt, deel I, Vormende Krachten, 2de druk, 1947, blz. 195 en de daar genoemde literatuur.
- 7) J.F. Zijlker, De Groninger Landbouwer en zijn vak, 1843.
- 8) Handelingen van het Genootschap ter Bevordering der Nijverheid, gevestigd te Onderdendam, 1857. De antwoorden op dit vraagpunt zijn ook verschenen in het Tijdschrift voor Staathuishoudkunde en Statistiek (Sloet's Tijdschrift), 15de deel, 1857, terwijl ze kortgeleden nog weer eens zijn afgedrukt in : Honderd jaar Plattelandsleven in Groningen, 1952, een uitgave, waarin de antwoorden zijn afgedrukt op een vraagpunt van de Groninger Maatschappij van Landbouw, van soortgelijke strekking als dat van haar voorgangster in 1857. Om een vergelijking mogelijk te maken, heeft men de antwoorden van 1857 tegelijkertijd nog eens aan de lezer voorgelegd.
- 9) Hofstee, Oldambt, blz. 209 e.v.
- 10) Hofstee, Oldambt, blz. 273 e.v.
- 11) Zie over deze liberale stroming in Groningen o.a. J.Z.Karnegieter, Nieuws uit de Ommelanden, 1834 - 1840, Tijdschrift voor Geschiedenis, 1946 en Hofstee, Oldambt, blz. 296 e.v.
- 12) Men zie over de sterfte in de vorige eeuw o.a. het interessante artikel van Prof.Dr A.C. de Vooy : De sterfte in Nederland in het midden der 19de eeuw, Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap, Lxviii, 1951, blz. 233 e.v.
- 13) Over de ontwikkeling van de geboorten op het platteland in de vorige eeuw o.a. E.W.Hofstee, De landbouw en de migratie, Economisch-Statistische Berichten, 20 December 1951.
- 14) Hofstee, Oldambt, blz. 186 e.v.
- 15) Zie onder 8).
- 16) F. van Heek, Klassen- en standenstructuur als sociologische begrippen, Inaugurale rede, 1948.
- 17) Van Heek noemt terecht verschil in levensstijl als een verschijnsel, dat in het algemeen in een maatschappij met een standenstructuur valt te constateren. Zoals verderop blijkt was echter in de standenmaatschappij van het Nederlandse platteland in de 18de eeuw het verschil in levensstijl tussen boer en landarbeider niet sterk uitgesproken.
- 18) Zie onder 7).
- 19) Zie onder 8).
- 20) Rapport der Commissie, waaraan was opgedragen de beantwoording van de vraag : "Hoe danig is de toestand der dienstbaren bij den bewoner van het platteland van dit gewest enz." in de handelingen v.h. Genootschap van Onderdendam, 1851.
- 21) Zie het onder 20) genoemde rapport en o.a. ook Centraal Rapport inzake de door de liberale centrale kiesvereniging "Appingedam" ingestelde enquête naar den toestand der arbeidende klasse in het kiesdistrict "Appingedam", 1893.

- 22) Rapport, ingediend voor het vijfde landhuishoudkundige congres te Leyden, 1950, door Mr J.M. Beucker Ambrose, betreffende het onderzoek naar den zedelijken en materiëlen toestand der arbeidende bevolking ten plattelande en van de middelen om dien zoveel mogelijk te verbeteren. Tijdschrift voor Staathuishoudkunde en statistiek, 1951, blz. 194 e.v.
- 23) F.J. Boman, Geschiedenis van den Nieuwen en Landbouw en van de Nieuwsche Landbouwmaatschappij, 1946.
- 24) Hofstee, Oldambt, blz. 215 e.v.
- 25) J.F. Kruijt, Arbeiders en nieuwe middenstand, Inaugurale rede, 1947.
- 26) Landarbeiter in Westeuropä, Heft 10, Schriftenreihe für ländliche Sozialfragen, Verlag H. und H. Schaper, Hannover, 1954.
- 27) Zie over het landarbeiders- en kleine-boeren probleem o.a. J. Hofstee : "De ontwikkeling van de sociale positie der landbouwende bevolking", in : De functie van de landbouw in de maatschappij, 1948; Idem, Changes in the rural stratification in the Netherlands, Proceedings of the Congress of the International Sociological Association at Liege, 1953.
- 28) Zie o.a. A. Jans, G.D. Seelaar en M.A.J. Visser, Het kleine-boerenvraagstuk op de zandgronden, 1951.